Вступ до КНИГИ ЙОВА

Цілком імовірно, що Йов жив у патріархальний період – до початку періоду Мойсея, але після потопу. Він жив у країні Уц, яка, ймовірно, знаходилася на північному заході Аравії. Він прожив своє життя згідно з Божою волею і не відступив від цього, навіть коли його спіткали численні лиха та серйозно похитнулося здоров'я. Серед головних героїв книги – три «друга» Йова, таємничий Елігу, сатана і Сам Бог.

Зміст

1 – 2	Нещастя Йова
3 – 31	Діалоги Йова з трьома друзями
32 – 37	Промови Елігу
38 – 41	Промови Бога
42	Визволення Йова

Головна тема

У спробах точно визначити тему книги було висунуто багато пропозицій, серед яких реальність сатани у світі; сенс страждання; теодицея, тобто Божа справедливість у стражданнях; природа Бога; віра і можливість безкорисливої праведності. Хоча кожна з цих ідей є дотичною до змісту книги й заслуговує на розгляд, справжня суть книги вбачається в кульмінаційному представленні Самого Бога. Коли Бог ставить Йову питання за питанням стосовно внутрішньої роботи всесвіту, ми бачимо їх прорахований ефект у реакції Йова: він покірно схиляється перед вражаючою всемогутністю, всезнанням, мудрістю, вічністю та верховною владою Бога (42:2–5). Тепер він визнає, що вимагати від Бога пояснень щодо того, чому вірні Йому люди страждають, означає сперечатися з Ним і сподіватися отримати те, на що ми не маємо права (38:2, 18, 21; 40:2, 8, 14; 41:3). Іншими словами, книга намагається донести до нас той факт, що Бог вповні спроможний належно управляти всіма процесами у всесвіті й тому вірні Божі діти, усвідомлюючи всю Його велич, можуть приборкати свою тривогу й з терпінням переносити страждання, які трапляються в їхньому житті, будучі певними в тому, що Бог завжди близький до них і піклується про них. Дійсно, на своєму найглибшому рівні віра та довіра до Бога не потребують пояснення життєвих труднощів.

Спеціальні розділи

ІСТОРИЧНІСТЬ КНИГИ ЙОВА 2

ПРОБЛЕМА ІСНУВАННЯ ЗЛА 14

СТРАЖДАННЯ ЙОВА І ВІДПОВІДЬ БОГА 18

БЕГЕМОТ І ЛЕВІАФАН 22

КІНЦЕВІ ПРИМІТКИ 30

ІСТОРИЧНІСТЬ КНИГИ ЙОВА

Одні вважають Книгу Йова не більше ніж чудовим зразком ненатхненної літератури; інші наполягають на її Богонатхненності, але вважають її вигаданою історією про уявних людей, місця та події, створеною з духовною метою – як і уявні неісторичні події в книгах Буття та Йони. А про що кажуть факти? Чи є вагомі підстави вважати, що історія, записана в Книзі Йова, є реальним, неприкрашеним описом подій, які відбулися в давнину?

ЙОВ, ЧОЛОВІК

За один день патріарху Йову сповістили про втрату всіх 10 його дітей, усієї худоби та багатьох слуг. І, ніби втрати усього майна та дітей було недостатньо, тіло самого Йова вкрилося болючими виразками з ніг до голови, його дружина спонукала його «прокляти Бога й померти», а втішні поради його «друзів» швидко перетворилися на осудливі звинувачення.

Зважаючи на ступінь його фізичного нищення та душевних страждань, а також на обмежений часовий проміжок, протягом якого все це відбулося, деякі критики сумніваються, що Йов був реальною людиною. Вони вважають, що цього персонажа просто вигадали, щоби подати урок щодо людських страждань. За їх логікою, його слід цінувати як приклад – на кшталт таких персонажів притч як добрий самарянин (Луки 10:30–37), блудний син (Луки 15:11–32) або багатий дурень (Луки 12:16–21), але не як того, хто насправді колись жив на землі. Навіть деякі християни вважають, що «ніхто ще не переживав стільки болю та страждань за такий короткий проміжок часу».

Людяність Йова

Здається, більшість людей так і не збагнули, наскільки переконливими є докази реальності Йова. На відміну від доброго самарянина, блудного сина, багатого дурня та інших персонажів притч, страдженного старозавітного патріарха, історія якого записана в 42 розділах найкрасивішою мовою, яку коли-небудь знав цей світ, названо на ім’я – Йов. Книга починається так: «У країні Уц був **чоловік на ім’я Йов**» (1:1). Це не був просто якійсь незнайомий чоловік із далекої країни, який був головним героєм казки. Він був справжньою, «смертною» людиною (пор. 4:17), про яку його Творець сказав: «Немає на землі такого чоловіка, як він: непорочного, праведного, який боїться Бога і віддаляється від зла» (1:8). Він був «найбільш знатний з усіх жителів сходу сонця» (1:3). У Своїй другій промові до Йова Сам Бог чітко заявив про те, що Йов був реальною людиною, коли Він проголосив, що могутня тварина на ім’я бегемот була **створена разом з Йовом** (40:15).

У Книзі Йова описано багатство патріарха, вказана його батьківщина (пор. Єремії 25:20; Плач Єремії 4:21), згаданий його батько (Йова 15:10), вказана кількість його дітей, наведені слова його дружини, названо імена його друзів, записано його промови та докладно описані його страждання. Йов говорив про своє народження і навіть про своє зачаття (3:3) і прагнув смерті, щоби припинити свої тяжкі страждання (6:8–10). Його страждання не були «одноденними» і не тривали нескінченно. Вони тривали «місяці» (7:3; 29:2) і супроводжувалися конкретними проявами: «гнійними струпами» (2:7–8), неприємним «духом» (диханням) (19:17), втратою ваги (19:20), спотворенням (2:12) – почорніла, потріскана шкіра була вкрита черв’яками (7:5; 30:30), кістки пекли від пронизливого болю (30:17, 30). Страждання Йова були такими ж реальними, як і він сам.

Походження Йова

Попри це, дехто може стверджувати, що на відміну від трьох його друзів, нічого не сказано про походження Йова. З оповідання відомо, що Еліфаз був «теманієць, Білдад – шухієць, і Цофар – нааматієць» (Йова 2:11), і що Елігу був «син Баракела, бузієць з роду Рама» (Йова 32:2). А хто був батьком Йова? Де його родовід? Чому нічого більше не відомо про походження Йова, якщо він був реальною людиною?»

У Біблії згадано багато реальних історичних осіб, про яких майже не надано довідкової інформації. Чи повинні ми припустити, що Шадрак, Мешак і Абед-Неґо (Даниїла 1:7), Теофіл (Луки 1:3; Дії 1:1), Діотреф (3 Івана 9) і Лідія (Дії 16:14) були вигаданими персонажами, тому що ми не маємо інформації про їхні родини? А як щодо Мелхиседека (Буття 14:18), який був «без батька, без матері, без родоводу, не маючи ні початку днів, ні кінця життя» (Євреїв 7:3)? Чи був він уявним персонажем? По правді кажучи, Мелхиседек є такою самою історичною особою, що й Авраам, який дав йому десятину (Буття 14:20; Євреїв 7:2), і таким саме реальним, як Ісус, Який був священиком «за чином Мелхиседека» (Псалом 109:4, Євреїв 7:17, 21).

Подібно до того, як походження Мелхиседека було навмисно опущене в Святому Письмі, щоби підкреслити досконалий тип священства Ісуса, великого Первосвященика, та скудна інформація, яку ми маємо про Йова, безсумнівно, також була навмисною. Слід визнати, що коли Біблія починає розповідь про того чи іншого патріарха, ці оповідання часто містять принаймні деяку генеалогічну інформацію (наприклад, Буття 11:26–29) – на відміну від оповідання про Йова. Нічого не відомо ні про його родину, ні про його національність. Ми не знаємо напевно, коли і де саме він жив (тобто, де саме знаходилася ця країна Уц). Однак, як резюмував Перрі Котем: «Така Божа мудрість є тим кращою для цілей великої книги, оскільки вона робить Йова універсальною людиною, представником, так би мовити, всього людства в його стосунках із Богом»[1]. Люди будь-якого кольору шкіри, статусу, клану, країни і царства можуть знайти велику силу та підбадьорення в реальній, правдивій історії Йова.

Ім'я Йова

Ім'я «Йов» (євр. *Іоуб* або *Іоб* у Септуагінті) не було літературним винаходом; це було справжнє ім'я, яке носили різні люди протягом історії. У Якова був онук на ім'я Йоб (Буття 46:13; або *Йов* у перекладі І. Огієнка). Крім того, як зазначив автор коментаря Френсіс Андерсон: «За кількома доказами, що належать до другого тисячоліття до нашої ери, ім'я "Йов" є старим ханаанським ім'ям, яке іноді носили царські особи. Воно зустрічається в єгипетському тексті прокляття дев'ятнадцятого століття до нашої ери... Пізніше угаритське *айяб* узгоджується з південно-ханаанським *айяаб* у листах Амарни»[2].

Анонімна дружина Йова

Дехто припускає, що оскільки в оповіданні згадується про дружину патріарха, але не називається її ім'я (Йова 2:9; 19:17; 31:10), Книга Йова скоріше належить до категорії притчі, а не буквальної історії. Однак, така ідея не бере до уваги два важливі моменти. По-перше, кілька провідних персонажів у цій історії конкретно **названі** на ім'я, зокрема Бог, Йов, Еліфаз, Білдад, Цофар, Елігу, а також три дочки Йова: Єміма, Кеція та Карен Гаппук. Просто тому, що когось в історії не названо на ім'я, це ще не робить її притчею, особливо коли в ній згадуються імена багатьох інших осіб. По-друге, у Біблії йдеться про багатьох реальних історичних жінок, імена яких нам також невідомі, включаючи, особливо, жінок патріархальних часів. Так, ніколи не згадуються імена дочок Адама та Єви (Буття 5:4), так само як і дочок Лота (Буття 19). Імена дружин Ноя, Сима, Хама та Яфета також не згадуються в Святому Письмі, хоча вони зіграли вирішальну роль у Божому плані заселення землі після потопу. Нам невідомі імена дружин інших чоловіків, які жили в патріархальні часи, зокрема Каїна, Лота, Лабана та Потіфара. Крім того, імена багатьох жінок часів нового завіту також залишаються невідомими, в тому числі матері Якова та Івана (Матвія 20:20), тещі Петра (Матвія 8:14), доньки Яіра (Матвія 9:18), самарійки біля криниці (Івана 4) та багатьох інших (Луки 8:3). Отже, очевидно, що хоча нам не надано ім'я дружини Йова, яка лише тричі згадується в оповіданні, це жодним чином не впливає на історичність самого Йова.

Інші посилання на Книгу Йова у Святому Письмі

Окрім того, що в самій книзі є кілька ознак того, що страдженний патріарх був справжньою людиною з плоті й крові (а не просто персонажем притчі), про Йова також згадується в трьох інших місцях Писання, і жодний з цих текстів не дає підстав вважати, що Йов є вигаданим персонажем. Навпаки, він вважається реальною, історичною особою.

Перші два тексти Писання, де зустрічається ім'я Йова (окрім однойменної книги), знаходяться в Єзекіїла 14:14 і 14:20. У вірші 14 пророк сказав: «І якщо будуть ці три чоловіки посеред неї, – Ной, Даниїл і Йов, – вони у своїй праведності врятують свою душу, – слово Володаря, Господа». Вірш 20 сформульований майже так само: «…і Ной, Даниїл і Йов є посеред неї [землі], живу Я, – слово Володаря, Господа, – невже врятують сина чи дочку, а тільки вони у своїй праведності врятують свою душу». Головна думка цих віршів полягає в тому, що безбожність мешканців Вавилону досягла такого рівня, що навіть якби Ной, Даниїл і Йов жили в цьому місті, ніхто інший не був би врятований. Єзекіїл говорив про всіх цих трьох людей як про реальних історичних осіб, а не про героїв легенд. Якщо хтось визнає Ноя та Даниїла справжніми історичними особами, то немає підстав думати інакше про Йова. Так, історія Йова написана гарною, поетичною мовою і віднесена до розділу мудрості Старого Заповіту разом з іншими поетичними книгами. Тим не менш, натхненний Богом пророк Єзекіїл вважав життя Йова таким же реальним і справжнім, як життя Ноя та Даниїла. [Примітка: численні реальні люди та місця згадуються й описуються в поетичних книгах Псалмів, Приповістей, Екклезіаста та Пісні пісень. **Було б нерозумно й нелогічно відкидати історичність Йова лише тому, що його історія записана переважно поетичною мовою**].

Останнє місце, де страдженний патріарх згадується в Святому Письмі (і єдиний раз, коли він згадується в Новому Заповіті), знаходиться наприкінці Послання Якова. Брат Господній писав: «Брати [мої], майте за приклад страждання і довготерпіння пророків, які промовляли Господнім Ім'ям. Тому що блаженними називаємо тих, які терпіли. Ви чули про терпіння Йова і знаєте Господній кінець, що Господь дуже милосердний та щедрий» (Якова 5:10–11). Натхнений Богом Яків не писав про уявну людину. Навпаки, він вважав Йова таким саме реальним, як Авраама, Іллю та Рахаб – історичних осіб, яких він також згадував у своєму посланні (2:21, 25; 5:17).

«НЕЙМОВІРНІ» СТРАЖДАННЯ ЙОВА

Найбільший скептицизм навколо особи Йова стосується неймовірних утрат, яких він зазнав за такий короткий проміжок часу. Як людина може дізнатися про втрату 7000 овець, 3000 верблюдів, 500 пар волів, 500 ослиць, багатьох слуг і, що найтрагічніше, 10 своїх дітей **за один день**? Для багатьох це просто занадто неймовірно, щоб повірити.

Йов та еволюція

Проте деякі з тих самих осіб, які сумніваються в історичності страждань Йова, стверджують, що теорія еволюції надає фактичне викладення світобудови. Прихильники як атеїстичної, так і теїстичної еволюції вважають, що протягом мільярдів років багатоклітинна істота еволюціонувала до хробака, який еволюціонував до риби, яка еволюціонувала до амфібії, яка еволюціонувала до рептилії, яка еволюціонувала до мавпоподібної істоти, яка еволюціонувала в людину. За їхніми недоведеними гіпотезами, дивовижна людська істота з функціональними очима, вухами, руками, ногами, пальцями рук і ніг, легенями тощо могла еволюціонувати в результаті численних мутацій і випадкових процесів за достатній проміжок часу. Тобто, неприродна, недоведена теорія еволюції, яка суперечить усім науковим законам, є правдоподібною, а історія Йова – ні?!

Великі страждання інших людей в історії

Можливо, на долю жодної іншої людини в історії й не випадало стільки втрат і страждань в один день. Однак в історії людства було багато трагічних подій. Імовірно, кожен погодиться, що оскільки в історії було безліч правдивих розповідей про те, як окремі люди та цілі родини миттєво втрачали практично все своє майно через пожежі, повені, крадіжки, банкрутства, спади економіки, падіння фондових ринків тощо[3], могло бути мало підстав документувати такі фінансові втрати. Більше того, навіть якби багато таких нещасних подій і було задокументовано,

вони не йшли б у жодне порівняння зі втратою Йовом усіх своїх дітей. Коли життя і смерть наших близьких стають центром уваги, часто навіть найбільш матеріалістично налаштовані серед нас бачать, що фінансовий крах не може зрівнятися з утратою близьких.

Але Йов був не єдиним, хто за короткий час зазнав великої сімейної трагедії. У 2010 році в Портленді, штат Орегон, Марва Девіс в один день втратила двох синів. Вранці від серцевої та ниркової недостатності помер її 23-річний син, а пізніше ввечері був застрелений її 25-річний син[4]. Алісія Епплман-Джурман була однією з незліченних євреїв, які пережили жахливі втрати та нещастя під час Голокосту. За чотири роки, окрім страждань і пережитого гетто, ув'язнення, голодування, потрапляння до центру знищення та розстрілу, вона втратила всіх найближчих родичів. Фашисти розстріляли її матір, батька та двох братів. Один брат був повішений, а інший марно помер у російській тюрмі. Алісія єдина з усієї родини пережила Голокост[5].

Багато віруючих зазнавали великого болю

У Біблії згадується багато вірних Богу людей, які дуже страждали у своєму житті. Уявіть собі горе, яке відчували Ной і його сім'я, спостерігаючи або чуючи, як незліченна кількість (можливо, навіть мільйонів) людей гинули під час потопу, багато з яких, без сумніву, були їхніми родичами. Подумайте про серцевий біль, який Лот, його дружина та дочки могли відчувати, коли членів їх сім'ї, друзів і дім було знищено вогнем і сіркою, а потім, коли дружина Лота перетворилася на соляний стовп (Буття 19:24–26).

Апостол Павло «був у в'язницях надмірно» і «часто на межі смерті». П'ять разів він отримав по 39 ударів батогом. Тричі його били киями. Одного разу його каменували. Тричі він зазнав корабельної аварії (2 Коринтян 11:23–25). Крім того, що він перебував у всіляких «небезпеках» (11:26), він був «у клопотах і труднощах... в голоді й спразі», а також «у холоді та в наготі» (11:27). Павло був переслідуваним апостолом, який дуже страждав на додачу до постійного болю, який він відчував через якусь «колючку в тілі» (12:7). Загалом, усі апостоли були «видовищем для світу». Вони були «в безчесті... голі й биті; тинялися» (1 Коринтян 4:10–11). Їх «ображали», «переслідували» і «лаяли» (4:12–13). Вони «стали наче сміття для світу, як покидьки для всіх» (4:13). На додаток до натхненного повідомлення про те, що апостола Якова було вбито мечем (Дії 12:2), у «Книзі мучеників» Фокса зазначено, що Матвія було вбито алебардою, Маттія було побито камінням і обезголовлено, Андрія було розіп'ято, Хому було убито списом, Павлу відтяли голову, а Петра розіп'яли (швидше за все, головою вниз)[6].

Вірні Божі люди – і чоловіки, і жінки – були «закатовані» (Євреїв 11:35). Вони «тинялися в пустелях, у горах, у печерах, в земних яругах» (11:38). «Ще інші зазнали знущань і побоїв, а також кайданів і ув'язнення. Їх каменували, перепилювали навпіл, вони вмирали, зарубані мечем, тинялися в овечих і козячих шкурах – збідовані, знедолені, покривджені. Ті, яких світ не був гідний…» (11:36–38). Йов, безумовно, є одним із найкращих прикладів стійкості перед лицем страждань, але він далеко не єдиний, хто сильно страждав.

Сучасна трагедія

Одна з найбільш жахливих, миттєвих і несподіваних трагедій, які спіткали одну родину уже в наш час, сталася поблизу Мілуокі, штат Вісконсін, у вівторок, 8 листопада 1994 року. Скотт і Джанет Вілліс їхали з шістьма зі своїх дев'яти дітей до Вотертауна, штат Вісконсін, щоб відвідати їхнього старшого сина Дена та його нову дружину, а також відсвяткувати два дні народження. Однак, на під'їзді до Вотертауна, їх фургон наскочив на металеву скобу, яка відпала від вантажівки. Вона пробила бензобак фургону, через що швидко почався витік бензину. «Через кілька секунд іскри від тієї металевої скоби, яку фургон тягнув по асфальту, запалили фургон»[7], і він «вибухнув полум'ям»[8]. П'ятеро з шести дітей у фургоні майже миттєво загинули у вогні. Інший отримав опіки 90% тіла й помер тієї ж ночі в лікарні. Скотт і Джанет були госпіталізовані на кілька днів з опіками першого і другого ступенів. Однак, такі фізичні рани не можна порівняти з «невимовним» болем, який вони відчули, втративши шістьох дітей в одній надзвичайно незвичній і трагічній аварії[9].

Які шанси, що щось подібне могло взагалі статися? Один із правоохоронців так прокоментував ту аварію: «Я ще ніколи не бачив такої аварії…**Шанси просто астрономічні**»[10]. І все ж це сталося, як і події в житті патріарха Йова.

Обставини страждань Йова

Слід визнати, що навіть у світлі випадків невимовних страждань, які зафіксувала для нас світська історія, страждання Йова на перший погляд все ще можуть здаватися дещо немислимими. Однак слід узяти до уваги один важливий момент: **історія Йова не починається з Йова 1:13** (коли напав Шеба й викрав усіх волів і ослиць Йова та вбив усіх його слуг у тій місцевості). Історія страждань Йова починається з **Йова 1:6**, коли диявол прийшов перед Господом. Коли Бог указав дияволу на Свого вірного слугу, нечестивий зарозуміло натякнув, що Йов не служить Богові безкорисливо (тобто, що Господь нібито не гідний вірного служіння Сам по Собі). Бог благословив патріарха і, очевидно, не дозволяв сатані завдавати йому шкоди, коли той «обходив землю і проходив її» (Йова 1:7), «шукаючи, кого б поглинути» (1 Петра 5:8). З причин, які Бог не розкриває, Він тимчасово дав сатані «усе, що його [Йова]» (Йова 1:12), що пізніше включатиме навіть його здоров'я (2:4–7). У невідомий нам спосіб диявол спричинив смертоносні набіги Шеби і Халдеїв, небесний вогонь, сильний вітер і фізичні страждання, яких зазнав Йов (1:13–19; 2:1–7). Той самий сатана, який спокусив Адама і Єву до гріха; той самий диявол, який намагався згубити досконале життя Ісуса в Його найслабший момент (Матвія 4:1–11); той самий нечестивий, який «зв'язав» жінку недугою «ось уже вісімнадцять років» (Луки 13:11, 16) і «поневолив» багатьох інших людей у першому столітті (Дії 10:38), також жорстоко уразив Йова. Беручи до уваги особисту роль сатани в гострих, практично миттєво завданих стражданнях Йова, «малоймовірні» та «неймовірні» події стають вповні правдоподібними.

ЯК БОГ МІГ ТАКЕ ЗРОБИТИ?

Деякі люди нехтують історичною реальністю Книги Йова, тому що не можуть примирити уявлення про вселюблячого Бога з тим, що Він дозволив трапитися з Йовом і близькими йому людьми. За думкою Чака Каннінгема, «це не наш Елохім, … а скоріше такий собі грецький Яхве, який грається з людським життям. Ці розповіді суперечать решті Слова Яхве, а Яхве не може суперечити Самому Собі… Ми сприймали Книгу Йова буквально замість того, щоб сприймати її як притчу»[11]. Подібним чином і Кельвін Стаббс запитував: «Бог допускає, щоб у цієї людини забрали все, що було для неї важливим, її сім'ю вбили… і це має нас надихати?... Як можна любити Бога, Який так ставиться до одного зі Своїх найвідданіших послідовників?»[12]

Чи Бог спричинив страждання Йова?

Насправді, це **сатана** «таке зробив». Так, Бог дійсно сказав дияволу: «Ти ж намовив Мене знищити його [Йова] без причини» (2:3), а пізніше в книзі говориться про «все зло, що Господь на нього навів» (42:11). Справа в тому, що ці твердження є прикладами ідіоматичної мови, яка зустрічається в усьому Святому Письмі й насправді виражає «не виконання якоїсь дії, а дозвіл на виконання такої дії суб'єктом»[13]. Автори книг Біблії часто посилалися на дозвіл Бога, щоб щось відбулося, як на те, що було зроблено Ним Самим. Наприклад, у 2 Самуїла 24:1 читаємо, що Бог «підбурив Давида… перерахувати Ізраїля і Юду», тоді як у 1 Хронік 21:1 написано, що це **диявол** «постав на Ізраїля, підбурив Давида, щоб почислити Ізраїль». Це означає: Ізраїль постраждав як прямий наслідок дій сатани в житті царя Давида, які Бог допустив.

Згадайте також, що Мойсей записав, як «Бог зробив жорстким серце фараона»[14]. Але Бог безпосередньо не змусив фараона відкинути Його волю. Натомість, Бог «зробив жорстким серце фараона» в тому сенсі, що створив обставини та нагоду для фараона прийняти або відкинути Його волю. Бог послав Мойсея висунути Свої вимоги перед фараоном і навіть супроводив Своє Слово чудесами, але фараон вирішив чинити опір Божим вимогам. Бог дав фараонові можливість продемонструвати свою непохитність, але Він не був ініціатором (або безпосередньою причиною) його непокори. Подібним чином Бог **дозволив** сатані вразити Йова, але Він безпосередньо не спричинив його страждання. Це **диявол** «вийшов від Господа і уразив Йова» (2:7).

Чи люблячий Бог і справді дозволив би Йову та іншим страждати?

Незалежно від того, чи Бог «допустив» страждання Йова чи «спричинив» їх, деякі люди не вірять, що люблячий Бог у Своєму провидінні усуне Свій захист від вірного слуги, зверне на нього увагу сатани та дозволить Йову та багатьом іншим (тобто його дружині, дітям і слугам)

страждати і навіть померти. Такі допущені Богом страждання змусили атеїстів повністю відкинути Йова та Бога і водночас спонукали деяких із тих, хто заявляє про свою довіру до Біблії, тлумачити Книгу Йова як драматичну притчу. Оскільки «аргумент про зло, біль і страждання» проти існування Бога вичерпно та логічно розглянуто у статті «Проблема існування зла» на стор. 14, тут буде надана відповідь лише на твердження деяких християн про те, що зміст Книги Йова треба вважати притчею, тому що Бог ніколи б не вчинив з кимось так, як Він вчинив з Йовом, його дітьми та слугами.

Але навіть якби історія про те, що Бог дозволив сатані знищити дітей і слуг Йова, а також завдати йому самому сильного фізичного болю, і була **притчею**, а не **реальною** історією, як би вона могла бути прийнятною? Притча може бути вигаданою історією, але в ній міститься моральне чи духовне значення. Грецьке слово *параболе* (від якого походить англійське слово «parable», притча) означає «кинути поряд». Це «історія, у якій **щось реальне з життя** використовується як засіб передачі моральної думки»[15]. Навіть якби Книга Йова і була притчею (чому рішуче суперечать докази), як би це негайно вирішило «проблему» дозволу Бога на страждання Йова та інших людей? Незалежно від того, чи це історія про Бога з реального життя, чи притча, будь-яка натхнена Богом історія про Нього має належним чином відображати Його досконалі якості. Перетворення Книги Йова на притчу ні в якому разі не означає, що «в книзі ніщо, пов'язане з Богом, насправді не є тим, чим здається».

Справа в тому, що дії Бога в Книзі Йова є реальними і відповідають як Його природі, так і решті Святого Письма. Бог **є** вселюблячим (1 Івана 4:8), але Його любов не суперечить тому, що Він дозволяє Своїм вірним послідовникам страждати. Навіть якщо Бог і не спокушає Своїх дітей чинити зло (Якова 1:13), Він випробовує (Буття 22:1; Вихід 20:20) і карає нас (Євреїв 12:3–11). Він навіть дозволяє нам померти, знаючи, що по той бік фізичної смерті на нас чекає набагато краще життя (Євреїв 11:10, 16; Івана 14:1–3). Він дозволив Івану Хрестителю, Степану, апостолу Якову та багатьом іншим, у тому числі й Самому Месії, постраждати й померти. Ми повинні пам'ятати, що Бог створив цей світ не як кінцевий пункт призначення людини, а як «ідеальне середовище для виховання душі»[16]. Труднощі, які Бог допускає або навіть створює в цьому житті, спонукають людей розвивати свій дух і загартовувати моральний характер, набуваючи таких доброчесних якостей як мужність, терпіння, смирення та сила духу. Страждання може дисциплінувати і мотивувати нас, а також стимулювати наше духовне зростання та силу. Воно буквально стимулює людей розвивати співчуття, симпатію, любов і емпатію до своїх ближніх.

Але чому Бог дозволив померти дітям і слугам Йова? Чому Він не пощадив їхні життя, як Він пощадив життя Йова? Бог не дає нам відповіді на ці запитання. Він не відкриває нам усе, що знає, або те, що ми хотіли б знати (прочитайте Второзаконня 29:28). Але ми можемо знати ось що: Бог завжди має вагомі причини для того, що Він робить. Можливо, Він нагородив 10 дітей Йова та всіх його слуг швидким входом до Раю (див. 2 Царів 2:11; Филип'ян 1:21, 23). Або, якщо діти та слуги були нечестивими, Бог міг скористатися тією нагодою, щоб покарати їх фізичною смертю, як Він робив багато разів протягом історії (Буття 6 – 8; 19; Левіт 10:1–2; Числа 16; Дії 5:1–11). Як би там не було, не можна вважати дозвіл Бога сатані вбити дітей і слуг Йова несумісним з Його люблячою природою.

ВИСНОВОК

Хоча багато чого стосовно Книги Йова залишається таємницею, ми можемо знати, що **він був реальною людиною**, яка сильно постраждала – можливо, як ніхто й ніколи більше не страждав – і все ж залишилася вірною Богові. І в цьому полягає одна з головних цілей збереженої історії Йова: патріарх є натхненням для кожної Божої дитини, яка має намір іти за Господом «стежками правди», навіть коли йде «долиною смертної тіні» (Псалом 22:3–4). Коли ми знаємо, що Йов вистояв у всіх своїх випробуваннях і стражданнях, це дає нам надію, що і ми зможемо вистояти, коли подібні випробування спіткають нас (Якова 1:2–4; 5:10–11).

КНИГА ЙОВА

[1:1] Ні в самій книзі, ні в будь-якій іншій книзі Біблії точно не повідомляється, коли саме жив Йов. Крім того, жодні біблійні родоводи, які надають хронологічну інформацію, як ті, що містяться в 5 і 11 розділах Книги Буття, не допомагають нам встановити хоча б століття, в якому жив Йов. Тим не менш, різні підказки в Книзі Йова, схоже, вказують на те, що Йов жив десь після потопу, але задовго до часів Мойсея.

По-перше, те, що Йов жив уже після потопу, випливає із запитання, яке Еліфаз поставив у своїй останній промові. Звинувачуючи Йова в гріховності, Еліфаз запитав: «Чи триматимешся вічної стежки, якою ходили неправедні мужі, які були схоплені передчасно? Їхня основа – ріка, що тече» (Йова 22:15–16).

По-друге, те, що Йов був патріархом, який жив до часів Мойсея і, ймовірно, ближче до часів Авраама, очевидне із того, що Йов, як голова своєї родини, приносив жертви Богові (Йова 1:5), як це робили й інші патріархи давнини. Також у Книзі Йова немає жодної згадки про левітське священство, намет зустрічі, храм, закон Мойсея тощо. Окрім того, на відміну від ізраїльського закону, за яким сімейний спадок передавався дочкам лише за відсутності синів (Числа 27:1–11; 36:1–13), Йов дав своїм дочкам «спадок поміж їхніми братами» (Йова 42:15). А також матеріальне багатство Йова вимірювалося не грошима, а кількістю худоби, якою він володів (Йова 1:3; 42:12), що більш характерно для патріархальних часів.

Нарешті, те, що Йов жив задовго до часів Мойсея, здається очевидним із того факту, що тривалість його життя можна порівняти з довгим життям патріархів, які жили близько 2200 року до н.е. За оповіданням Книги Йова, він прожив досить довго, щоб одружитися, стати «найбільш знатним з усіх жителів сходу сонця» (1:3), а потім спостерігати, як дорослішали його перші 10 дітей, принаймні до досягнення ними повноліття (1:5), або навіть старшого віку (1:13, 18). Потім, після великих страждань, втрати всіх своїх дітей і статків, Бог благословив Йова ще 10 дітьми і вдвічі більшим багатством (42:10–13). Книга Йова завершується так: «Йов пожив **після цього** сто сорок років, а прожив він усіх років – двісті сорок вісім. І Йов побачив своїх синів і синів своїх синів до четвертого покоління. І Йов помер старим, задоволений днями» (42:16–17). Тож, ми бачимо, що Йов прожив більше 200 років.

[1:1] Оскільки «всі згрішили й позбавлені Божої слави» (Римлян 3:23), у деяких людей виникає питання, чи опис Йова в 1:1 (що він був «бездоганний, праведний, що боявся Бога і віддалявся від зла») є неправильним. Звісно, якщо слово, перекладене як «досконалий» або «бездоганний», означає «абсолютно безгрішний», то скептики мають рацію. Але дослідження слова, використаного в оригінальному тексті, показує, що єврейські та грецькі слова, які часто перекладаються як «досконалий» або «бездоганний», не завжди означають «безгрішний». У «Теологічному словнику Старого Заповіту» Гарріс, Арчер і Уолтке докладно дослідили слово, вжите в Йова 1:1. Єврейське слово *том*, яке в Йова 1:1 іноді перекладається як «досконалий», має кілька різних значень. Це ж слово або одна з його похідних форм використовується в Буття 17:1, де Бог велів Авраму «бути бездоганним». Всьому Ізраїлю було наказано «бути бездоганним» (Второзаконня 18:13, 2 Самуїла 22:33 і Псалом 100:2, 6). Надавши перелік вживань цього слова у своєму словнику, автори наводять цитату з «Тлумачного словника Біблії», де сказано, що «слова, перекладені як "досконалий" і "бездоганний", спочатку означали щось інше і менше ніж ідеальна досконалість»[17]. В іншому дослідженні значень єврейських слів шанований дослідник івриту Гезеніус зауважив, що слово, перекладене як «досконалий», може означати «цілісність розуму» або «невинність». Далі він прокоментував, що це слово вживається на позначення «простоти розуму на противагу лихому та підступному зловмисництву»[18]. Тож очевидно, що вжите в Йова 1:1 єврейське слово, перекладене як «досконалий» або «бездоганний», не має означати (і не означає) «безгрішний», а натомість описує людину, яка намагалася слідувати Божим заповідям, наскільки це було в її силах.

1:5 аБукв. *благословили*, але тут вживано у негативному сенсі – і так у вірші 11, у 2:5, 9 і впродовж всієї книги.
1:6 аБукв. *супротивник*, і так впродовж всієї книги

[1:6] Хоча багато людей визнають реальність зла, набагато менше з них вірять в існування «лукавого», тобто сатани (Матвія 6:13; 2 Солунян 3:3). Скептики і навіть деякі християни висміюють думку про існування диявола. Проте факт полягає в тому, що хоча сатана не має божественної природи й вічних якостей Бога, **він такий же реальний, як і Бог**. Та сама Біблія, яка описує всемогутнього, всезнаючого, усюдисущого, всеблагого і славного Творця, також розповідає про справжню, занепалу духовну істоту на ім'я сатана. У перших двох розділах Книги Йова його ім'я з'являється 14 разів. Бог протистояв сатані в Едемському саду (Буття 3:14–16). Ісус протистояв йому в пустелі (Матвія 4:1–11). І архангел Михаїл сперечався з ним про тіло Мойсея (Юди 9).

Сатана – не казковий персонаж. Він не маленька червона мультяшна фігурка з рогами та вилами, яка сидить на троні в пеклі й злорадствує. Чим швидше християни почнуть серйозно сприймати «супротивника» (сатану), «обвинувача» (диявола), який «обходить землю і проходить її» (Йова 1:7) «і ричить, мов лев, шукаючи, кого б поглинути» (1 Петра 5:8), тим краще вони будуть підготовлені, щоб протистояти його підступності (Ефесян 6:11) і тенетам (2 Тимофія 2:26). Ми не повинні ані недооцінювати, ані переоцінювати його. Він не божество (і, отже, не всемогутній і не всезнаючий), але він також не є плодом нашої уяви. Сатана спокушає, обманює, губить, вводить в оману, вбиває тощо, але він не є просто словом, яке Святий Дух і натхненні Ним автори біблійних текстів використали як символ зла; він сам **є** «злим» («лукавим», 1 Івана 3:12). Він не просто є символом підступності; він сам **є** «неправдомовцем і батьком неправди» (Івана 8:44).

На відміну від Бога, сатана хоче згубити всіх людей. На щастя, «вірний Бог не допустить, щоб ви випробовувалися понад міру, але при випробуванні дасть і вихід, аби ви могли його витримати» (1 Коринтян 10:13).

[1:10–11] Аргументи сатани здаються досить легкими для розуміння – Бог благословив Йова фізичними та матеріальними благами, і саме завдяки цим благословенням Йов служив Богу. Але за всім цим легко пропустити один із хибних натяків, який сатана сховав у цих твердженнях. Сатана підступно натякнув, що людині легше служити Богові, якщо вона багата і її майно збільшується, ніж якщо вона бідна. На жаль, багато людей підтримували цю ідею в минулому і підтримують тепер. Однак насправді цей натяк хибний. Фінансово заможній людині ніколи не було легше йти за Богом; навпаки, багатство часто може чинити негативний вплив на стосунки людини з Богом.

Люди, які слухали Ісуса в першому столітті, були дуже вражені, почувши про це. Після того як багач із сумом відмовився продати «все, що мав», Христос висловив кілька вражаючих коментарів. Він сказав: «Легше верблюдові пройти крізь вушко голки, ніж багатому ввійти в Царство Боже» (Марка 10:25). Після цих слів люди «ще більше дивувалися, говорячи між собою: Хто ж тоді може спастися?» (10:26). Ісус пояснив їм, що це можливо, але нелегко.

У випадку Йова сатана зробив усе можливе, щоб спокусити його, поки він мав фізичне багатство. Бог дозволив Йову накопичити багатство, і Йов довів, що він може зробити те, що вдавалося небагатьом – вірно служити Богові, будучи багатим. Спроба сатани спокусити Йова до гріха через багатство зазнала невдачі, і він зрозумів, що душа цієї людини не продається. Ідея про те, що багатство та фізичні благословення полегшують служіння Богу, є хибною, і сатана це знав – як і Бог. І ми теж повинні це розуміти. Тому давайте всі «будемо тверезі, пильнуймо. Наш ворог – диявол – ходить і ричить, мов лев, шукаючи, кого б поглинути» (1 Петра 5:8).

1:15 аБукв. *Шеба* (пор. 6:19)
3:6 аЗа Септуагінтою, сирійськими перекладами, Таргумом і Вульгатою.

[3:8] Йов має на увазі тих людей, які заявляють, що можуть накласти закляття на певні дні та за допомогою магії змусити левіафана вийти з моря. Чи такі люди справді існують? По правді кажучи, різні шарлатани та шахраї зустрічалися протягом всієї історії людства. Балаам був однією з таких осіб, згаданих у Біблії. Цар Моабу запропонував йому плату за те, щоб він прокляв ізраїльтян. То Йов просто казав: «Нехай ті люди, які заявляють, що мають магічні сили проклинати людей і часи, проклянуть день мого народження». Звичайно, як і в усій промові, Йов визнає, що його слова, які він вимовив через своє страждання, були необдуманими (6:3), одчайдушними (6:14, 26), нетерпеливими (21:4) і без знання (42:3), і що його нарікання були бунтом проти його тяжких страждань (23:2). Пізніше він наполягав, що ці необдумані заяви й перебільшення не треба ставити йому в осуд, адже він робив їх через свої тяжкі страждання. При цьому зауважте, що те, чи вірив Йов, що хтось і справді може прокляти день чи розбудити морську істоту, не змінює автентичності та історичності левіафана. Так само й у наші дні хтось може стверджувати, що може своїми заклинаннями викликати дощ. Така людина може бути шарлатаном, але дощ є справжнім явищем. Подібним чином і маги або заклиначі за днів Йова були шахраями, але левіафан був справжньою істотою.

3:24 аБукв. *моїм хлібом*

[4:1] Намагаючись аргументувати певну доктрину, люди можуть іноді наводити цитати з Книги Йова та казати щось на кшталт: «Бачите, ось що сказано в Книзі Йова… отже, це підтверджує моє вчення». Ті, хто використовує Книгу Йова таким чином, повністю нехтують одним із фундаментальних правил тлумачення – знати, **хто** промовляє ті чи інші слова. При вивченні Книги Йова потрібно усвідомлювати, що ця натхнена Богом книга містить багато **не**натхнених тверджень. Наприклад, відомо, що дружина Йова була не права, коли спонукала його: «Прокляни Бога і помреш» (Йова 2:9, переклад І. Огієнка). Також відомо, що багато тверджень Еліфаза, Білдада та Цофара були хибними. Дев'ять із 42 розділів книги містять промови цих «потішників в горі» (16:2), про яких Бог сказав, що вони «не сказали про Мене нічого правдивого, як Мій слуга Йов» (42:7). Отже, очевидно, що ніколи не слід цитувати цих людей і стверджувати, що їхні слова – це натхненна істина.

Крім того, потрібно розуміти, що навіть попри те, що Йов був «бездоганний, праведний, що боявся Бога і віддалявся від зла» (1:1), немає жодних ознак того, що його промови були натхненні. Ні він сам, ні хтось інший у книзі ніколи не стверджували, що їхні слова були натхнені Богом. Насправді, коли Господь Бог нарешті відповів Йову крізь бурю, Він запитав: «Хто цей, який затемнює раду **словами без знання**?» (38:2). Очевидно, що Бог ніколи б не поставив таке риторичне запитання, якби слова Йова був Ним натхнені. До промов Господа Елігу двічі докорив Йову за це (34:35; 35:16). Пізніше навіть сам Йов сказав: «Тому-то я сказав, **та не розумів**. Це пречудне для мене і цього я не знаю» (42:3; пор. 30:16–23). Отже, очевидно, що навіть промови Йова не були натхненними.

З цієї натхненої Богом книги можна багато чого навчитися; тільки треба мати на увазі, що вона також містить багато заяв і промов ненатхненних людей.

5:5 аВ Септуагінті – *їх не заберуть у злих людей;* у Вульгаті – *і озброєний забере його силою*.

bВ Септуагінті – *міць прожене їх*; у Вульгаті – *спраглий вип'є його багатство*.

7:20 аЗа масоретським текстом, Таргумом і Вульгатою; в Септуагінті та єврейській традиції – *для Тебе*.

[10:5] Чи запитання Йова в цьому вірші якимось чином підтверджують думку про те, що дні творіння були не буквальними днями, а довгими періодами геологічного часу (як стверджують деякі)? Насправді цей вірш нічого не говорить про тривалість днів творіння.

У цьому уривку патріарх Йов визнав, що Богу не потрібно було досліджувати його життя (на відміну від людини), щоб дізнатися, що він не був нечестивим. Бог є безкінечним, вічним, всезнаючим Творцем, Який уже знав, що Йов невинний. Оскільки Бог бачить не так, як бачить обмежена людина (Йова 10:4), а як безкінечний, всезнаючий Творець (Псалом 138:1–12), Йов стверджував, що Божі дні та роки не рахуються так, як дні та роки людини (Йова 10:5). Бог

вічний (Второзаконня 33:27). Він – «від віку й до віку» (Псалом 89:2). Однак зауважте, що ця істина **нічого** не говорить про тривалість днів творіння. Буття 1, Вихід 20:11 разом з іншими уривками чітко показують, що Бог створив цей світ і все, що в ньому, протягом шести звичайних днів. (Щоб дізнатися більше про дні творіння, дивіться стор. 12 коментарів до Буття).

[13:15] Йов був позбавлений свого багатства, сім'ї, здоров'я, друзів і престижу. Він втратив усе. І все ж благочестивий вельможа ніколи не втрачав віри в Бога. Хоча він іноді зривався від болю – бо не розумів, що з ним відбувається, – він все ж переможно проголошував: «Ось, Він вбиває мене, а я на Нього надіюся» (13:15). Благородний патріарх так продемонстрував цю тезу: Бог гідний людського служіння в силу Своєї власної природи, незалежно від щедрих благословень, які Він дарує. Як висловився псалмоспівець: «Я закличу до Господа, що гідний хвали» (Псалом 17:4). Ми повинні прославляти Бога просто за те, Ким Він є!

13:28 аБукв. *він*

14:3 аВ Септуагінті, сирійських перекладах і Вульгаті – *його*.

14:17 аБукв. *замазав*

15:11 аВ Септуагінті – *секретне*.

16:14 аУ Вульгаті – *велетень*.

17:10 аЗа деякими єврейськими манускриптами, Септуагінтою, сирійськими перекладами та Вульгатою; в масоретському тексті і Таргумі – *всі вони*.

18:17 аТобто, видатного, відомого

[19:25] Слово «Відкупитель» має велике значення. Цей єврейський термін (*ґоел*), разом із його похідними, зустрічається приблизно 118 разів у Старому Заповіті. Основне значення цього слова – «виконувати роль родича» і, отже, «викупляти» свого родича зі скрутного становища труднощів чи небезпеки[19]. Відкупитель міг помститися за вбитого родича (Числа 35:19–27); одружитися з бездітною вдовою померлого родича (Рут 4:10); викупити кохану людину з рабства (Левіт 25:47–55); або викупити спадкове майно родича (Левіт 25:23–25). Це слово також використовується стосовно Того, Хто виправдовує і викупляє Свій народ (Ісаї 43:1–3).

Йов дійсно вірив, що був на межі смерті. Але, незважаючи на те, що його дні скінчаться, його Відкупитель живий. Єврейський термін «живе» (*хей*) насправді є прикметником і зазвичай описує божество (як у Ісуса Навина 3:10 та Осії 1:10). Хоча й не обов'язково, слово «живе» може використовуватися і в розширеному сенсі, тобто «живе вічно»[20]. У Септуагінті цей вірш звучить так: «Бо я знаю, що **вічний** Той, хто визволить мене». І тому, хоча Йов очікує, що зійде в могилу в стражданнях, все ж останнє слово буде за його живим Відкупителем. Крім того, слово «остаточно» не є прислівником, що наводить на відчуття часу; в оригіналі це слово є прикметником, який змінює титул Відкупителя – «останній»[21]. Тобто, Відкупитель буде «останнім» і вирішальним свідком.

Слова Йова «Він підніме з пороху мене» можна перефразувати так: «Навіть якщо я помру й вернусь у порох, мій Відкупитель виправдає мене». Єврейське слово *апар*, перекладене тут як порох, може вживатися також у значенні могили (Йова 7:21), і може позначати поверхню землі (Вихід 8:16–17); тому деякі богослови стверджують, що ця фраза свідчить про віру патріарха в те, що його Відкупитель нарешті оголосить про Свою присутність на землі[22].

Вірш 26 може бути найскладнішим аспектом усього цього контексту. З одного боку, слово, перекладене як «знищити», означає «здерти» (див. Ісаї 10:34, де воно вживається щодо зривання гілок з дерева), і є натяком на неминучу очікувану смерть патріарха; згнила плоть його тіла буде відкинута[23] – «тоді, **без мого тіла**, побачу Бога». З іншого боку, в перекладі І. Огієнка ця фраза подана так: «**з тіла** свойого я Бога побачу». Іншими словами, Йов міг сказати: «Хоч я й очікую смерті, я впевнений, що **без цієї плоті** (в безтілесному стані) я побачу Бога і буду виправданий». Це було б підтвердженням того, що душа живе і після смерті тіла і є свідомою. Або це могло б означати: «Хоч це тіло і буде "відлущене", однак я побачу Бога **зсередини** нового тіла». Це підтвердило б упевненість Йова у воскресінні тіла.

Який з цього можна зробити висновок? Ендрю Макбіт досить добре резюмував ці міркування: «1. Зрозуміло, що Йов очікує померти першим. 2. Він упевнений, що Бог виправдає його. 3. Він упевнений, що сам зможе почути це і побачити Бога. 4. Невідомо, в якому саме стані перебуватиме Йов на той час, але це вже інше питання»[24]. Незважаючи на це, патріарх побачить свого Відкупителя, Якого він чітко ідентифікує як Бога. Більше того, він побачить Бога не як чужого, а цілком очевидно як друга!

Відкупитель Йова та Ісус

Не може не виникнути запитання, як це захоплююче проголошення Йова стосується Христа, якщо це дійсно так. Чи Ісус і є тим Відкупителем, про якого йдеться в Книзі Йова? По-перше, Книга Йова безсумнівно є натхненним письмом. Павло встановив цей факт, коли наводив цитату з цього старозавітного документу в 1 Коринтян 3:19. Цитуючи Йова 5:13, апостол писав: «Як написано: Він ловить премудрих у їхніх хитрощах…». Важливим тут є вислів «як написано», що є перекладом пасивного стану грецького дієслова досконалого часу *гегрантай*, що буквально означає «це було написано і залишається таким». Цей термін і кілька еквівалентних йому форм використовуються в Новому Заповіті «... стосовно того, що записано в священних книгах (Старого Заповіту)»[25]. Павло стверджує, що Книга Йова є натхненним писанням.

По-друге, з огляду на той факт, що Книга Йова є натхненним письмом, яке містить багато висловлювань і промов ненатхненних людей (включаючи й самого Йова)[26], не можна беззаперечно стверджувати, що Йова 19:25 і наступні вірші містять справжнє пророцтво, яке вказує на прихід Ісуса з Назарету. Немає жодних доказів того, що мудрець із Уца був схильний проголошувати прихід Месії. Натомість, можна стверджувати ось що: Йов жахливо страждав, і в усіх своїх стражданнях він знемагав у переконанні, що його нещастя було несправедливим; він вважав ці прикрі обставини невідповідними будь-яким вадам його життя. Тому, у своєму болі він раз за разом вимагав справедливості. Він благав про суддю або «посередника», який міг би розсудити між ним і Богом (9:33). Він прагнув «свідка на небі», який міг би заступитися за нього (16:19). Він бажав, щоб його справу було справедливо розглянуто перед Богом (16:21); він відчував потребу в комусь, хто став би його «заставою» (17:3). Насамкінець він висловив упевненість, що його Відкупитель встане і нарешті виправдає його – навіть якщо йому доведеться чекати перемоги до смерті (19:25).

Чого Йов не усвідомлював у ті давні часи, але що ми тепер знаємо у світлі одкровення Нового Заповіту, це те, що є Той, Хто ідеально відповідає всім тим потреби справедливості, крики про яку невпинно лунали в глибині душі патріарха. **Ісус Христос є ідеальною відповіддю на крик Йова**.

Поміркуйте над тим, як узгоджуються між собою прагнення Йова та якості Сина Божого: 1) Ісус є нашим *гоел* (родичем-відкупителем) завдяки втіленню – Слово стало тілом (Івана 1:14; пор. Євреїв 2:11–18) і внаслідок Його жертовної смерті на хресті, яка стала викупом за гріхи покірних Богові (Луки 1:68; Ефесян 1:7; Євреїв 5:8–9). 2) Як Йов очікував зустріч зі своїм Відкупителем як Богом (19:26), так і Христос є божеством (Івана 1:1; 10:30; 20:28; Филип'ян 2:6; Євреїв 1:8). 3) Йов потребував живого посередника, який міг би відстоювати справедливе розглядання його справи. На щастя, у Христі ми маємо Посередника (1 Тимофія 2:5), Заступника (1 Івана 2:1), **завжди живого**, щоб заступатися за нас (Євреїв 7:25; пор. Римлян 8:34). 4) Йов очікував побачити свого Відкупителя або відразу після смерті, або ж отримати виправдання у воскресінні свого тіла. Новий Заповіт обіцяє, що всі померлі в Господі вірні будуть удома з Христом (2 Коринтян 5:8; пор. Луки 23:43; Филип'ян 1:23). Крім того, Господь пообіцяв, що буде з нами під час воскресіння наших тіл (Івана 5:28–29; 1 Солунян 4:13–18). Христос дивовижним чином відповідає кожному прагненню, яке мав Йов. Отже, ми також можемо переможно вигукнути: «Я знаю, що мій Відкупитель живий».

21:24 аЗа Септуагінтою і Вульгатою; в сирійських перекладах – *боки*; в Таргумі – *груди*.

21:28 аВульгата опускає *наметів*.

22:17 аВ Септуагінті та сирійських перекладах – *нам*.

22:20 аВ Септуагінті – *сутність*.

22:25 аЗа давніми версіями; в єврейських манускриптах – *золотом*, як у вірші 24.

23:2 аЗа масоретським текстом, Таргумом і Вульгатою; в Септуагінті і сирійських перекладах – *Його*.

[23:10] На перший погляд може здатися, що Йов вдається тут до метафори про горнило страждань. У такому разі Йов мав би на увазі, що його страждання були призначені загартувати й очистити його. Однак тут ідеться не про це. Натомість Йов натякає на так званий «пробний камінь». До більш складних хімічних методів, які використовуються в сучасних металургійних процесах, стародавні майстри використовували пробні камені для визначення якості сирої руди. Пробний камінь виглядав як дрібнозерниста маленька пластина з темного каменю (наприклад, базальту), яка використовувалася для аналізу якості сплавів дорогоцінних металів. Коли по її поверхні розтікалися м'які метали (наприклад, золото чи срібло), на камені залишалася видима смуга. Оскільки різні сплави золота мають різні кольори, пробний зразок можна було порівняти зі зразками відомої чистоти, щоб переконатися в якості золота.

Таким чином, Йов вірив, що його труднощі та страждання свідчили про те, що Бог ніби «виливав його на пробний камінь», тобто завдавав йому скорботи. Однак він був упевнений, що коли цей процес випробування його духовного статусу буде завершено, він виявиться щирим золотом. Іншими словами, іноді страждання, яких зазнають вірні Богу, мають на меті продемонструвати їх віру в існування істинного Бога та Його справжню релігію, привертаючи увагу до праведності страждальця.

Хоча Йов не вихвалявся своєю безгрішністю, він, тим не менш, не знав за собою жодних явних недоліків у своїх зусиллях служити Богові – безумовно, жодного, що міг би спричинити сильну агонію, яку він зазнав. У кульмінаційний момент своїх спростувань обвинувачень друзів він розмірковував про своє поводження в дорослому житті, щоб побачити, чи заслуговує він на ті звинувачення. Його «контрольний список» духовності віщує добре: він уникав незаконного сексуального бажання; справедливо й доброзичливо ставився до своїх робітників; він допомагав бідним, вдовам, сиротам і нужденним; він не був жадібним; він не покладав надію на фальшиві й оманливі речі; він дбав навіть про своїх ворогів; він був гостинним; і він зізнавався в своїх гріхах, не боячись того, як це виглядатиме (31:1–34). Завершення книги, а також додаткове біблійне підтвердження (Єзекіїла 14:14, 20; Якова 5:11) свідчить про те, що припущення Йова були правильними. На прикладі Йова Бог довів сатані, що деякі люди є праведними і зберігають свою праведність, незважаючи на свої страждання.

[26:7] Дехто припускає, що оскільки фраза Йова «Він…вішає землю на нічому» є фактично правдивою (оскільки, як відомо, Земля вільно «висить» у космосі), цей вірш є прикладом наукового передбачення Біблії. Однак слід пам'ятати, що промови Йова не були натхненними (див. Йова 38:2; 42:3; також коментар до Йова 4:1). Більше того, якщо цей вірш розуміти буквально, як тоді розцінювати інші висловлювання в цьому розділі, які явно є образними (наприклад, вірш 11: «Небесні стовпи тремтять і здивувалися від Його погрози»)?

Чесний християнин бажає захищати Слово Боже всіма законними засобами апологетичного арсеналу та уникати тих, що підкріплюються ненатхненними заявами та нелогічними аргументами.

27:18 аЗа масоретським текстом і Вульгатою; в Септуагінті та сирійських перекладах – *павук* (пор. 8:14); в Таргумі – *гниття*.

27:19 аЗа масоретським текстом, Таргумом, Септуагінтою та сирійськими перекладами; у Вульгаті – *але не візьме з собою нічого*.

28:8 аОбразно про великих левів

29:6 аВ масоретському тексті – *гнівом*; у давніх версіях і деяких єврейських манускриптах – *вершками* (пор. 20:17).

30:11 аЗа масоретським текстом, сирійськими перекладами і Таргумом; в Септуагінті та Вульгаті – *Його*.

ПРОБЛЕМА ІСНУВАННЯ ЗЛА

Атеїсти стверджують, що християни не можуть послідовно триматися всіх трьох положень: 1) Бог всемогутній; 2) Бог досконалий у Своїй доброті; і 3) зло існує. Атеїсти наполягають на тому, що якщо Бог всемогутній (як стверджує Біблія), то Він не є досконалим у Своїй доброті, адже дозволяє злу та стражданням панувати у світі. З іншого боку, якщо Він досконалий у Своїй доброті, тоді Йому бракує всемогутності, оскільки Його доброта спонукала б Його застосувати Свою могутність для знищення зла на землі. А оскільки християни приймають усі три положення, атеїсти звинувачують їх у підтвердженні логічної суперечності, що робить їхню позицію хибною. Вони вважають, що «існування зла» становить непереборну проблему для християн.

Однак насправді «існування зла» є проблемою для атеїстів, а не християн. По-перше, атеїстична філософія не може дати визначення поняттю «зла». Атеїзм не може раціонально і точно позначити що-небудь як «зло» або «добро». 12 лютого 1998 року на другому щорічному Дні Дарвіна Вільям Провайн, професор кафедри екології та еволюційної біології відомого Корнельського університету, виступив із основною промовою. У анотації до цієї промови на веб-сайті Дня Дарвіна доктор Провайн стверджував: «Натуралістична еволюція має чіткі наслідки, які Чарльз Дарвін прекрасно розумів: 1) не існує жодних богів, у яких варто було б вірити; 2) не існує життя після смерті; 3) **не існує фундаментальної основи для етики**; 4) не існує фундаментального сенсу життя; і 5) не існує свободи волі людини»[27]. Подальша стаття Провайна була зосереджена на його п'ятому твердженні щодо свободи волі людини. Перш ніж заглибитися в «суть» своїх міркувань, він зазначив: «Перші 4 наслідки настільки очевидні для сучасних натуралістів-еволюціоністів, що я приділю небагато часу для їх аргументації»[28]. Якщо немає основи, на якій можна ґрунтувати будь-які етичні висновки, то як тоді атеїст може позначити будь-яку дію чи подію як «злу», «погану» або «неправильну»?

Фрідріх Ніцше настільки добре розумів атеїстичну філософію, що припустив, що більшість людей неправильно розуміють такі поняття, як «добро» і «зло». У своїй праці «По той бік добра і зла» Ніцше писав: «Ми віримо, що суворість, насильство, рабство, небезпека на вулицях і в серці, скритність, стоїцизм, мистецтво спокуси та диявольство всякого роду – що все зле, жахливе, тиранічне, хиже і зміїне в людині **служить як для піднесення людського роду, так і для його падіння**»[29]. Ніцше просто хотів цим сказати, що те, що ми можемо назвати моральним «злом», насправді допомагає людям розвинути вищі здібності до мислення, швидші рефлекси або кращі навички вирішення проблем. Таким чином, якщо якесь «зло» допомагає людству «еволюціонувати», то не може бути законних підстав називати його «злом». Насправді, відповідно до постулатів атеїстичної еволюції, все, що сприяє розвитку людського роду, має вважатися «добром».

Пройшовши шлях від атеїзму до віри в Бога, К. С. Льюїс зрозумів, що «проблема існування зла» становить більшу проблему для атеїзму, ніж для християнства. Він заявив:

> Мій аргумент проти Бога полягав у тому, що всесвіт здавався мені таким жорстоким і несправедливим. Але звідки в мене виникло таке уявлення про *справедливість* і *несправедливість*? Неможливо назвати лінію кривою, якщо немає певного уявлення про пряму. То з чим я порівнював цей всесвіт, називаючи його несправедливим…? Звичайно, я міг би відмовитися від свого уявлення про справедливість, сказавши, що це лише моя

> особиста думка. Але в такому разі всі мої аргументи проти Бога також зазнали б краху, адже вони залежали від усвідомлення того, що цей світ є справді несправедливим, а не просто від того, що він не відповідав моїм особистим фантазіям. Таким чином, намагаючись довести, що Бога не існує – іншими словами, що вся реальність безглузда – я був змушений припустити, що одна частина цієї реальності – а саме моє уявлення про справедливість – насправді має сенс. Отже, атеїзм виявляється надто простим[30].

Християнський апологет Вільям Лейн Крейг досить добре узагальнив це питання:

> Я думаю, що зло, як це не парадоксально, насправді доводить існування Бога. Мій аргумент виглядатиме так: якщо Бога не існує, то не існує й об'єктивних моральних цінностей. 2) Зло існує, 3) тому існують і об'єктивні моральні цінності, тобто деякі речі є справді злими. Отже, Бог існує. Таким чином, хоча на одному рівні зло і страждання, схоже, ставлять під сумнів існування Бога, на глибшому і більш фундаментальному рівні вони насправді доводять Його існування[31].

Крейг і Льюїс мають рацію. Якщо зло справді існує у світі, і деякі речі не є такими, якими вони «повинні» бути, тоді поза цим природним світом повинен існувати стандарт, який би визначав сутність «зла» і «добра», і тоді припущення атеїзму виявляються хибними.

ДЕЯКІ СТРАЖДАННЯ ПРИПУСТИМІ

Коли постає «проблема зла», швидко стає очевидним, що атеїсти не можуть використовувати термін «зло» у будь-який змістовний спосіб. Отже, їхня тактика полягає в тому, щоб замінити терміни «страждання», «біль» або «шкода» на слово «зло» і стверджувати, що у світі дуже багато болю, шкоди та страждань. Оскільки очевидно, що незліченна кількість людей зазнає фізичної, емоційної та психологічної шкоди, атеїсти стверджують, що, хоча справжнього «зла» і не існує, люблячий Бог не допустив би таких страждань[32].

На перший погляд здається, ніби атеїсти стверджують, що люблячий, моральний Бог не допустить, щоб Його створіння, яких Він так любить, **взагалі** страждали. Знову ж таки, атеїсти міркують, що люди повинні бути об'єктами Божої любові, але вони страждають. Тому або Бог їх не любить, або не спроможний зупинити ці страждання – і тому Його не існує.

При вдумливому розгляді незабаром стає очевидною проблема з цією лінією міркувань, яку змушені визнати навіть скептики: заради вищого блага деякі страждання бувають морально виправданими. Атеїсти багато разів визнавали достовірність цієї істини. Наприклад, один провідний представник атеїзму сказав: «Часто етика передбачає заподіяння шкоди. **Іноді шкода буває "добром"**»[33]. Іншого разу він сказав: «Неможливо прожити життя, не зазнавши певної шкоди… Я думаю, ми всі погодимося з тим, що неправильно встромляти голку в дитину. Це жахливо. Але якщо цій дитині потрібна рятівна ін'єкція, ми завдамо їй цієї шкоди, зробивши її. Дитина цього не зрозуміє, але ми це зробимо **заради більшого блага**. Таким чином, гуманістична мораль розуміє, що в певних ситуаціях існує шкода і компроміс цінностей»[34].

Стає очевидним, що атеїсти не можуть заперечувати існування Бога, виходячи просто з наявності страждань, тому що вони самі змушені визнати, що для деяких страждань можуть бути морально виправдані причини. Тож, аргумент знову було змінено. Ми більше не маємо справу з «проблемою зла», оскільки без поняття Бога термін «зло» нічого не означає. Крім того, ми більше не маємо справу з «проблемою страждання», оскільки атеїсти повинні визнати, що **деякі** страждання можуть бути морально виправданими заради досягнення більшого блага. Атеїстам треба конкретизувати, про які страждання йдеться, і вони додають слово «безглузді».

БЕЗГЛУЗДІ АБО НЕПОТРІБНІ СТРАЖДАННЯ

Оскільки скептики розуміють, що деякі страждання можуть бути морально виправданими, вони змушені виступати проти біблійної концепції Бога, стверджуючи, що принаймні деякі страждання в цьому світі є **безглуздими** або непотрібними. Далі вони стверджують, що будь-яка істота, яка допускає безглузді страждання, не може бути люблячою чи моральною. У своїй книзі «Диво теїзму» філософ-атеїст Дж. Л. Макі зазначив, що якщо теїст може справедливо

показати, що страждання у світі є певним чином корисними, тоді концепція біблійного Бога «формально можлива, і її принцип не передбачає жодної реальної відмови від нашого звичайного погляду на протистояння добра і зла»[35]. У світлі цього факту Макі визнав: «Ми можемо погодитися з тим, що проблема зла, зрештою, не свідчить про логічну несумісність головних доктрин теїзму»[36]. Чи Макі визнав, що «проблема» зла і страждань не є доказом проти існування Бога? Навпаки, він стверджував, що навіть якщо деякі страждання чи зло можуть бути необхідними чи навіть корисними, у світі занадто багато безглуздого зла (він називає його «непоглиненим злом»), щоби прийняти існування Бога Біблії в Його традиційному розумінні. Потім він зробив такий висновок: «Отже, тепер проблемою стає **непоглинене зло**, і поки що немає способу примирити його наявність з існуванням традиційного бога»[37]. Зверніть увагу, як Макі був змушений змінити фразу «проблема зла» на «проблема **непоглиненого** зла».

Далі слід поставити таке запитання: яке страждання можна вважати «безглуздим», «непотрібним» або «непоглиненим»? Проста відповідь, яка має випливати з атеїстичної позиції, полягає в тому, що безглуздими є будь-які страждання, які **атеїсти** не вважають необхідними. Як зазначає один релігійний письменник, справа в тому, що Макі та інші вважають «безглуздими» ті страждання, в яких вони самі не бачать сенсу. Ось що він заявив з цього приводу:

> У твердженні про те, що світ наповнений безглуздим злом, криється прихована передумова, а саме: якщо зло здається мені безглуздим, то воно має *бути* безглуздим… Це міркування, звісно, помилкове. Якщо ви не можете побачити або уявити вагому причину, чому Бог може дозволити чомусь трапитися, це не означає, що її не може бути. Знову ж таки, ми бачимо, що в цьому нібито жорсткому скептицизмі ховається величезна віра у власні розумові здібності. Якщо наш розум не може проникнути в глибини всесвіту, щоб знайти задовільні відповіді щодо існування страждань, то їх і не може бути! Це сліпа віра вищого порядку[38].

Справді, саме атеїсти живуть сліпою вірою, яку вони помилково приписують християнам.

МЕТА ЛЮДСЬКОГО ІСНУВАННЯ

У своєму монументальному томі «Чи довели атеїсти, що Бога не існує?» філософ Томас Б. Уоррен повністю розвінчує аргументи, які використовують атеїсти стосовно проблеми зла. Він переконливо показав, що за біблійним вченням «у Бога є морально виправдана причина створити світ... в якому зло може існувати (і існує)»[39]. Що це за причина? Бог створив планету, яка була б «ідеальним середовищем для виховання душ»[40]. Бог спеціально створив людей безсмертними моральними істотами, які були б вільні у своєму волевиявленні та відповідальними за власні вчинки протягом цього земного життя, яке було б для них єдиним випробувальним періодом, коли вони могли б визначити свою вічну долю, підкорившись Божій волі[41]. Тому цей світ «не гірший (з огляду на мету його створення Богом), ніж будь-який інший можливий світ», оскільки він був створений функціонувати як «долина виховання душ»[42] людей. Фізичне середовище, в якому повинні були проживати люди, було спеціально створене з необхідними характеристиками для досягнення цієї головної мети. Це середовище мало бути облаштоване таким чином, щоб дозволяти людям бути вільними у своєму виборі, забезпечувати їх основні фізичні потреби, дозволяти їм долати виклики і вчитися того, чого вони найбільше потребують[43].

Атеїст зазвичай визначає «зло» як фізичний біль і страждання, тоді як Біблія цілком логічно визначає зло як порушення Божого закону (1 Івана 3:4). Тому зауважте, що **єдиним злом за своєю суттю є гріх**, тобто непокора Божим законам або порушення їх. Отже, біль і страждання не є злом самі по собі. («На суто фізичному рівні зла як такого не існує»[44]). Фактично, тваринний біль, природні лиха та людські страждання є необхідними змінними складовими загального середовища, призначеного для нашого духовного розвитку. Зокрема, такі змінні сприяють дуже важливому усвідомленню людьми того, що життя на землі є непевним, ризикованим і тимчасовим. Вони також показують, що життя на землі є коротким і швидкоплинним[45]. Усвідомлення цього не лише спонукає людей задуматися про свій духовний стан і необхідність підготовки до вічного життя, а й заохочують їх шукати Бога! Страждання, біль і труднощі спонукають людей розвивати свій дух і зміцнювати свій моральний характер – набувати таких

доброчесних якостей, як мужність, терпіння, смирення та стійкість духу. Страждання може служити дисципліною та мотивацією, щоб стимулювати духовне зростання і зміцнення. Воно буквально стимулює людей розвивати співчуття, симпатію, любов і емпатію до своїх ближніх[46].

ХТО НАЙКРАЩЕ ЗНАЄТЬСЯ?

Оскільки атеїсти не можуть сказати, що справжнє моральне зло існує, вони повинні змінити свою аргументацію і казати, що люблячий Бог не допустив би страждань. Ця позиція швидко стає слабкою, тому вони знову змінюють свою позицію і стверджують, що **деякі** страждання морально допустимі – але не безглузді чи непотрібні страждання. Хто тоді має визначати, чи справді існують непотрібні страждання, які заперечують концепцію Бога? Деякі атеїсти швидко вважають себе суддями в останній інстанції, які єдині можуть встановити належні межі страждань. Проте, якщо ці межі проаналізувати, то знову стає очевидним, що «проблема зла» становить проблему лише для атеїстів.

У своїй книзі «Безбожник» один атеїст написав: «У моралі немає великої таємниці. Бути моральним означає просто діяти з наміром мінімізувати шкоду»[47]. Пояснюючи, як мінімізувати шкоду, він писав: «А уникнути помилок можна, якщо намагатися бути якомога більше поінформованим про ймовірні наслідки своїх дій»[48]. Виходячи з цих коментарів про мораль, якщо й справді існує всезнаючий Бог, Який знає кожен наслідок кожної дії, яка коли-небудь була або буде зроблена, то ця Істота, і тільки ця Істота, могла б абсолютно авторитетно визначати кількість і вид страждань, які є «необхідними». Атеїсти можуть виступати проти Божої терпимості до страждань, але якби Бог зволів промовити безпосередньо до них, Він міг би просто відповісти на це так: «Те, чого ви не знаєте, це…» і заповнити пропуски тисячею причин щодо майбутніх наслідків, які б виправдали страждання, які Він допускає.

Насправді, саме такий підхід Бог застосував до Йова, кинувши виклик його знанням і розумінню таємниць всесвіту:

> Хто цей, який затемнює раду словами без знання? Підв'яжи ж, як муж, твої стегна, Я в тебе запитаю, а ти Мені сповісти! Де ти був, коли Я основував землю? Сповісти, якщо ти володієш знанням… Чи ти оглянув широчінь землі? Сповісти, якщо знаєш це все!... Напевно знаєш, адже ти тоді народився, і число твоїх років велике… Чи той, хто ганить, буде змагатися зі Всесильним? Хто сперечається з Богом, на це хай відповість… Чи відкинеш Мій суд? Чи звинуватиш Мене, щоб ти виявився праведним? (Йова 38:2–4, 18, 21; 40:2, 8).

Низка запитань, які Бог поставив Йову, прояснила факт обмеженості людських знань, особливо щодо страждань. На противагу цьому один провідний атеїст написав:

> Чому розум божества – стороннього спостерігача – має бути здатним краще оцінювати людські дії, ніж розум самих людей? Чий розум може краще судити про людські дії та почуття? Чий розум має більше довіри? Хто має більше досвіду життя в реальному світі? Чий розум має більше права?[49]

Звісно, запитання атеїста мали змусити читача відповісти, що **люди** краще розуміють, які вчинки є моральними або скільки страждань допустимо. Однак у світлі його коментарів щодо знання наслідків людських дій ця позиція не відповідає дійсності. Чий розум більше знає про наслідки всіх вчинків? Чий розум краще знає, що станеться, якщо цю дію дозволити? Чий розум має здатність бачити ширшу картину? І хто єдиний може знати, скільки страждань допустимо, щоб досягти найвищого добра для людства? Лише безкінечний, вічний, всезнаючий Творець – Бог, про Якого розповідає Біблія.

31:26 аБукв. *світло*

31:32 аЗа Септуагінтою, сирійськими перекладами, Таргумом і Вульгатою; в масоретському тексті – *на дорогу*.

32:4 аУ Вульгаті – *поки Йов не закінчив промову*.

32:7 аБукв. *дні*, тобто, *роки*

32:9 аАбо *мужі багатьох років*

33:6 аБукв. *як твої вуста*

33:28 аАбо *мою* (Кетіб)

bАбо *моє* (Кетіб)

36:12 аУ масоретському тексті – *як той, що без знання.*

36:14 аЄвр. *кедешим*, тобто ті, що практикували содомію та проституцію в релігійних ритуалах

37:12 аБукв. *світу землі*

[38 – 41] *Див. коментарі до Буття 1:28 щодо уроку з природничих дисциплін, який Бог виклав Йову.*

[38:2] Йов, очевидно, не був натхненним пророком, інакше Бог ніколи не сказав би, що промови патріарха були «словами без знання». Дивіться коментарі до Йова 4:1.

[38:4–7] Згідно закону причинності (або закону причини та наслідку), у кожного матеріального наслідку повинна бути адекватна попередня або одночасна причина. Зауважте, що креаціоністи не мають жодних проблем з істиною, здавна сформульованою в цьому Богом встановленому законі. З наукової точки зору, відповідно до закону причини і наслідку, для існування всесвіту мала бути адекватна причина. («Нічого» не є достатньою для цього причиною). У цих віршах Бог нагадує Йову, що Саме Він був тією безкінечною Причиною, Хто створив величний всесвіт ще до того, як була створена людина, але після створення ангелів, які «підняли клич радості» при виді дивовижної роботи Творця. Так, «кожен дім хтось будує, а Той, Хто збудував усе, є Бог» (Євреїв 3:4).

СТРАЖДАННЯ ЙОВА І ВІДПОВІДЬ БОГА

Друзі Йова навіть не приховували цього – вони були непохитні: Йов згрішив і накликав на себе заслужену кару від Бога. Вони навіть заявляли, що й діти Йова померли через його неспокутуваний гріх. (Безсердечні). Вони наполягали, що єдиний спосіб вирішити цю ситуацію було покаятися у своєму гріху. З іншого боку, Йов так само наполягав на тому, що він **не** згрішив (наскільки йому було відомо), і що його так звані друзі говорять про нього неправду та зневажають його; замість втіхи та розради вони повністю покинули його. Він припустив, що страждання, очевидно, спіткають людей незалежно від їх духовного стану.

Коли Йов закликав до Бога, він відчував спустошення, яке, на його думку, завдав йому Бог. Подумайте, чи якась із цих метафор, якими Йов описав свої страждання, нагадує вам ваші власні: він відчував, що Бог «замкнув довкруги його» (3:23), «поставив його Собі за ціль» (7:20) і поцілив у нього отруйними стрілами (6:4), нищив його, як буря (9:17), бичував його (9:23), вкинув його в яму (9:31), полював на нього, наче лев (10:16), вважав його Своїм ворогом (13:24), помістив його ноги в колодки (13:27), зробив його подібним до одягу, «поїденого міллю» (13:28), зненавидів його (16:9), побив його (16:12), розбив його (16:14), окружив його сіткою (19:6),

загородив йому дорогу (19:8), викорінив його, наче дерево (19:10) і кинув його в болото (30:19). Ми можемо добре розуміти ці наочні порівняння, коли стикаємося з якоюсь нищівною подією в нашому житті. Чи був у вас такий період у житті, коли фізичні чи емоційні страждання були настільки сильними, що ви бажали собі смерті, щоб позбавитися цих страждань? Йов неодноразово благав Бога полегшити його страждання, покінчивши з ним (6:8–9; 7:15; 10:18).

Цікаво, що розповідь Йова про його скрутне становище збігається з тим, що пережив Христос, у кількох деталях: Він був уражений Богом (19:21; Ісая 53:4); покинутий (13:24; Псалом 21:2); несправедливо звинувачений (15:5–6; Матвія 26:65–66); терпів насмішки та докори (16:10; Псалом 21:14; Міхея 5:1; Івана 19:3); і був посередником для інших (42:10; 1 Тимофія 2:5). Йов, як і інші видатні персонажі Біблії, безперечно має бути «прообразом» Христа.

У розпалі своїх страждань Йов визнав, що через сильний біль не стримував свій язик і драматизував ситуацію, хоча при цьому він постійно стверджував, що ніколи не зрікався Бога (19:6–7; 23:2; 27:2). Він визнав, що слова, які він вимовив через своє страждання, були необдуманими (6:3), одчайдушними (6:14, 26), нетерпеливими (21:4) і без розуміння (42:3). Але він вважав, що його нарікання були бунтом проти його страждань (23:2). Ви, безсумнівно, прекрасно розумієте цей факт. Необхідно розрізняти нормальний досвід вираження та прояву горя, стресу, нещастя та жалоби (7:11; 10:1) і гріх нарікання чи невдоволення, як це робили ізраїльтяни, коли вони по суті звинувачували й критикували Бога (Вихід 16:7; 17:7; Числа 21). У випадку Йова Бог це безсумнівно розумів, оскільки проголосив Своє беззастережне схвалення праведного характеру Йова – як до початку його страждань (1:22; 2:10), так і після них (42:7–9). Інакше сатана мав би рацію, коли заявляв, що Йов відмовиться від своєї праведності, і тоді Бог виявився б неправим. Більше того, Яків схвалює терпіння Йова загалом (5:10–11).

Йов відчував таку агонію, що відчайдушно бажав отримати відповіді на свої запитання, які допомогли б йому зрозуміти його стан. Якщо Бог не хотів говорити з ним безпосередньо, він прагнув відповідного представника «його справи» (9:33; 16:19; 17:3; 19:25, 27). Ми можемо зрозуміти це глибоке прагнення Йова, адже часто бажаємо, щоб Бог роз'яснив нам чітко й прямо, чому ми стикаємося з тими чи іншими труднощами.

Цей неймовірний трактат про сенс страждання містить зауваження Елігу, про якого мало що відомо. У порівнянні з трьома друзями Йова Елігу милостивий. Він глибше мислить і майже наближається до розуміння головних проблем. Він не бажає засуджувати або звинувачувати Йова (на відміну від тих трьох друзів), а більше намагається захистити Божу справедливість. Розмірковуючи про наші власні страждання, звернімо увагу на корисні зауваження Елігу:

• Бог більший за людину, тому людина повинна обмежувати свої слова (33:12). Людина повинна менше говорити і більше чекати на Бога (35:14).

• Хто така людина, що чекає від Бога звіту за Його дії? Бог не зобов'язаний нічого пояснювати їй. А людина неспроможна вказувати Богові, що і як Він має робити (33:13; 34:33; 36:23).

• Понад усе, що можна розглянути, Бог справедливий і не може поводитися несправедливо (34:12; 36:3).

• Наш вибір слухатися Бога не повинен бути обумовлений отриманням певних переваг, як натякав сатана (35:3).

• Поведінка людини не визначає Божу сутність і не впливає на неї (35:6–7; пор. Ісаї 64:6; Луки 17:10; Дії 17:25; Римлян 12:3; 1 Коринтян 10:12; 2 Коринтян 10:12).

• Люди не можуть осягнути Божі шляхи (37:5).

• Людина виявляє гординю, коли сміє очікувати, що Бог відповість на всі її запитання (33:17; 35:12; 36:9; 37:24; пор. 15:25).

• Ми повинні скорятися, а не турбуватися, шаленіти або приписувати наші труднощі Божій ворожості до нас (36:18 і далі).

Це корисні спостереження, які повинні враховувати всі страдженні. Вони допомагають нам визначити наше становище в матеріальному світі.

Неймовірно, але коли Бог нарешті вирішив порушити мовчання та «зважити» на стурбованість Йова, замість конкретних пояснень його страждань, Він спрямовує його увагу на

іншу площину. Бог кидає виклик знанням Йова та його людській обмеженості (38:2–5, 18, 21). І дійсно, серед складних моментів болю в житті ми повинні визнати власну неадекватність і необізнаність. Потім Бог підтвердив, кому належить всесвіт («хто», 38:25). Він створив його і нас. Уже один цей факт мав би змусити нас вагатися, чи маємо ми право вимагати від Бога відповідей і пояснень. Потім Бог показав Йову, що Його увага до створеного порядку не обмежується людьми (38:26). Він продовжує керувати всім матеріальним світом і піклується про всі потреби людей, хоча й не втручається в їхній вибір. Крім того, Він запевняє Йова, що не є його ворогом. Якщо ми прагнемо коритися Божій волі, для нас нерозумно думати, що Він є нашим супротивником.

Розглянемо основоположні теми, які пронизують Книгу Йова й дають нам необхідну перспективу для розуміння цінності труднощів у нашому житті:

• Це правда, що нечестиві зрештою постраждають за свої гріхи. Друзі Йова були частково праві в тому, що деякі страждання, які ми зазнаємо, є каральними, тобто заслуженою відплатою. По суті, Бог карав людей протягом усієї біблійної історії, тому що вони заслуговували на це. Але з цього не випливає, що кожен, хто страждає, потерпає за власні гріхи. Обставини земного життя людини не обов'язково свідчать про її духовний стан.

• Бог всемогутній (42:2), всезнаючий (12:13, 16; 35:5), суверенний (9:12,32; 12:10; 23:14) і справедливий.

• Незалежно від того, що можуть думати люди, Бог звертає увагу на людську праведність, і ця праведність зрештою переможе.

• Ми повинні поклонятися Богу незалежно від життєвих обставин – хороших чи неприємних.

• На багато наших запитань про життєві обставини немає відповіді по цей бік вічності.

• Життя коротке, непередбачуване і швидкоплинне. Його можна порівняти з: ткацьким човником (7:6); подихом (7:7); тінню (8:9; 14:2; 17:7); бігуном (9:25); швидким кораблем (9:26); орлом (9:26); цвітом (14:2); рікою, що тече (14:11); хмарою (30:15) і вітром (30:15).

• У житті трапляються біль і страждання. Але страждання можуть бути корисними. Навіть смерть може бути благословенням, даючи можливість уникнути подальших випробувань у цьому житті та увійти у вічне царство, щоб бути з Господом. Не треба чіплятися за життя, ніби воно – це все, що в нас є (див. 1 Солунян 4:13).

Ці принципи допомагають правильно сприймати життя та надають упорядковану структуру світобудови.

Давайте повторимо досвід Йова. Він був праведною людиною (як про нього засвідчив Сам Бог). Йов знав Бога і був певен, що його життя впорядковане згідно з Божою волею. Його розуміння Бога та його духовний стан гармоніювали з його емоційною будовою. Але тут прийшли горе і страждання. Він був травмований і скинутий зі свого надійного стійкого п'єдесталу. Він був покинутий і розбитий. Він все ще **знав** те, що й раніше, але був змушений шукати сенс своїх страждань у світлі своєї минулої духовної вірності. Він **не знав сенсу** своїх страждань. Таким чином, виникла невідповідність між тим, що він **завжди знав і відчував** стосовно Бога, і тим, що він відчував зараз у муках своїх страждань. Тепер він почувався відчуженим, відокремленим і віддаленим від Бога. Він не міг узгодити те, що він знав про Бога, та власну історію праведного життя зі своїми раптовими, непереборними стражданнями. Відстоюючи свою невинність перед друзями, він дозволив собі вимагати пояснень від Бога. Таким чином він опинився на межі звинувачення Бога в несправедливості, за те що Він дозволив Йову страждати.

Але, починаючи з 38-го розділу книги, Йов зіткнувся віч-на-віч з Божою силою, знанням і верховною владою. Він був вражений Божим наглядом за неймовірно складним створеним всесвітом і проявом Його присутності в ньому, що змусило його пошкодувати про свої вимоги пояснень. Кульмінацією дивовижної Божої присутності стала психологічна кульмінація самого Йова (42:5), ніби він сказав: «Тепер я бачу, що мені не потрібні пояснення; мені також не потрібно, щоб Бог давав звіт за Свої дії». Його оновленого усвідомлення особи Бога було достатньо, щоб пройти через випробування. **Відповідь на запитання «чому я маю страждати?» полягає в тому, що коли ми зосереджуємося на Богові та Його дивовижній**

величі, нам не потрібна відповідь на це запитання. Його присутності в нашому житті достатньо, щоб ми витримали всі життєві бурі. Незалежно від того, з чим ми стикаємося в цьому житті, незалежно від того, наскільки сильними можуть бути наші страждання та труднощі, коли ми щиро переключаємо свою увагу на те, **ким є Бог**, ми можемо впоратися з нашими стражданнями та пережити життєві негаразди. Його велич, Його безкінечність, Його вражаюча особистість – і тисячі інших епітетів допомагають нам бачити своє життя (і страждання) у правильній перспективі. Це не про нас – це про Нього! І цього достатньо! Ми можемо сприймати життєві негаразди зі спокійним смиренням і глибоким, незмінним вдоволенням. Страждання дає відданому християнину відчуття певності. Воно готує нас до вічного життя. І хоча нам болить, коли ми страждаємо, це буквально робить нас кращими!

39:3 аОбразно про потомство

[38:33] Як не може бути вірша без поета, відбитка пальця без самого пальця або матеріального наслідку без причини, так і науковий закон хтось мав написати. Але атеїстична спільнота не вірить у «Когось», Хто єдиний міг написати закони природи. Тож атеїсти перебувають у темній імлі ірраціональності, дотримуючись точки зору, яка суперечить наявним доказам.

У християн немає сумнівів в існуванні законів природи. Вони не суперечать креаційній концепції та не створюють у ній невідповідностей. Задовго до того, як у 1850-х роках були офіційно сформульовані закони термодинаміки і в 1864 році Луї Пастер офіційно довів закон біогенезу, наукові закони були визначені та встановлені Творцем, щоб керувати всіма процесами у всесвіті. Бог упокорив Йова усвідомленням того, що його знання та розуміння функціонування всесвіту були вкрай недостатніми в порівнянні зі всезнанням і всемогутністю Бога. Двома упокорюючими запитаннями, над якими Бог попросив Йова поміркувати, були: «Чи ти знаєш приписи [закони] неба, чи встановлюєш їхню владу [правління] на землі?» (Йова 38:33). Це були риторичні запитання, і очевидна відповідь Йова була: «Ні, Господи». Він навіть не міг **знати** всіх законів, а тим більше не міг **зрозуміти** їх, і ще менше міг написати їх і встановити їхню владу над Землею. Лише Вища Сутність, що виходить за межі природного всесвіту, була б спроможна зробити таке.

40:15 аВелика тварина, яка саме – невідомо

БЕГЕМОТ І ЛЕВІАФАН

Книга Йова є безумовно захоплюючою книгою в каноні Святого Письма. Хоча більша частина книги написана стандартним єврейським метричним віршем, у ній чітко розповідається про реальні історичні події в житті патріарха Йова. Після тривалого діалогу з трьома «друзями», а потім із таємничим Елігу щодо причини страждань Йова, Бог нарешті порушує мовчання та звертається безпосередньо до Йова. Чому Бог звернувся до Йова безпосередньо, як про це написано в розділах 38 – 41? У розпал своїх надзвичайних страждань Йов потребував зміни свого ставлення до обставин свого життя. Деякі його слова виставили Бога в сумнівному світлі. Отже, потрібно було кинути виклик його знанням і нагадати про його обмежену людську природу. Йому потрібно було нагадати, Кому належить цей всесвіт. Його потрібно було впокорити, щоб він більше не вимагав від Бога пояснень або звіту за Свої дії. Зрештою, Бог є Бог, а ми – лише люди, які ні на що від Нього не заслуговують (окрім вічного пекла, яке ми заслужили своєю поведінкою, Римлян 6:23). Дійсно, Бог настільки вищий за нашу здатність зрозуміти більшу частину реальності, що ми все одно не змогли би зрозуміти більшість пояснень, які б Він нам надав (див. Ісаї 55:8–9).

Головна ідея Книги Йова полягає в тому, що незалежно від обставин нашого життя або інтенсивності наших страждань і труднощів, коли ми щиро переключаємо нашу увагу на те, **ким є Бог**, ми можемо пережити свої страждання, успішно долаючи всі негаразди та витримуючи удари життя[50]. Саме в цьому контексті Бог звертає увагу Йова на двох неймовірних створінь: бегемота і левіафана. Чи є бегемот і левіафан «поетичною гіперболою»? Або це були справжні тварини, схожі на динозаврів, наразі вимерлі?[51]

Здається, більшість коментаторів відмовляються розглядати цю можливість і вважає, що тут описано бегемота та крокодила. Багато англійських перекладів відображають цю упередженість. Наприклад, виноска щодо «бегемота» в Новій міжнародній версії звучить так: «Можливо, гіпопотам або слон», а щодо «левіафана» – «імовірно, крокодил»[52]. В Американській стандартній версії щодо «бегемота» зазначено: «тобто, гіпопотам», а щодо «левіафана» – «тобто, крокодил»[53]. На відміну від цього, Нова версія Біблії короля Якова розглядає це питання більше відповідно до перекладу, а не тлумачення та особистих припущень, і трактує «бегемота» як «велику невідому тварину», а «левіафана» – як «велику невідому морську істоту».

Чи люди в давнину вважали крокодила та бегемота лютими, грізними істотами, подібними до тих, що описані в Книзі Йова? Люди тисячоліттями полювали на бегемотів, слонів і крокодилів, приборкували та вбивали їх, і це – історичний факт. На єгипетському розписному рельєфі з гробниці Ті та Птах-Хотепа у Саккарі (V династія) зображено команду корабля, яка загарпунює гіпопотамів[54]. До того ж, у єгипетському житті крокодила було легко приборкати. Єгипетський фараон Аменемхет I так хвалиться своєю мисливською майстерністю: «Я вполював лева і привів крокодила (полоненим)»[55]. Полювання на крокодилів на Нілі, як і полювання на слонів і носорогів, було давнім заняттям[56].

Замість спроб ототожнити цих двох істот з існуючими тваринами, інші припускають, що вони є суто вигаданими, міфологічними істотами і слугують поетичним засобом, за допомогою якого Бог висловлює Свою думку. У такому разі вони повинні припустити, що мова цих розділів образна, і, отже, використовувати такі вирази, як «поетична гіпербола», «міфо-поетична мова», «гіперболічна інтенсивність» і «міфологічне посилення»[57]. Як наслідок, вони змушені

заперечувати, що така мова описує буквальних тварин. Однак слід зауважити, що поетичною мовою також можна описувати і буквальних тварин. Якщо використовується гіпербола, в її основі повинен лежати якийсь аспект реальності. Для перебільшення має існувати якась **буквальна** характеристика. Аналіз контексту допомагає прояснити плутанину.

КОНТЕКСТ: АРГУМЕНТИ БОГА

Розглянемо контекстуальну будову Книги Йова, яка обумовлює відсилки на бегемота та левіафана, відображені в наступному плані:

1 – 2	Нещастя Йова
3 – 31	Діалоги Йова з трьома друзями
32 – 37	Промови Елігу
38 – 41	Промови Бога
42	Визволення Йова

У Своїх промовах до Йова Бог згадує бегемота і левіафана. Нам має бути зрозумілою лінія Його міркування. Йов скаржився на несправедливість життя через біль і страждання, які він зазнав (наприклад, 7:12–21). Він досить рішуче натякнув, що Богу необхідно дати звіт про те, як Він вчинив у цій ситуації (наприклад, 10:2). У відповідь Бог задав Йова низку риторичних запитань (на чотири розділи), які мали нагадати йому, що він не має права ставити під сумнів Божество і що Бог не має жодних моральних, юридичних чи етичних зобов'язань звітувати за Свої дії перед Йовом. Бог змушував Йова усвідомити, що він не **розуміє** і не може **контролювати** створений порядок.

Відповідь Бога **Йова 38:1–38 (нежива природа)**	
основання землі	світло
океан	вітер
ранок	дощ
джерела моря	громовиці
глибини безодні	роса
брами смерті	іній/сковування поверхні
широчінь землі	сузір'я
світло і темрява	закони всесвіту
сніг	хмари
град	блискавка

(малюнок 1)

Спочатку Своєї промови (38:1–38) Бог звертає увагу Йова на 20 особливостей неживої природи (малюнок 1). І тут виникає запитання: попри поетичний характер усього розділу, чи ці 20 явищ **реальні**? Звичайно. Отже, наявність чи відсутність образної мови та поетичного характеру тексту не визначають буквальність чи образність теми, про яку в ньому йдеться. Розгляньмо, наприклад, зауваження Бога щодо льоду (інію) та замерзання поверхні: «Вода застигає, наче камінь, а поверхня безодні сковується» (вірш 30). «Вода» тут – це буквальна H_2O. Її «застигання» також буквальне. А от вислів «наче камінь» є образним (це порівняння), що можна ідентифікувати завдяки слову «наче». Коли вода замерзає, чи перетворюється вона буквально на камінь? Ні, але у твердому стані вона дуже схожа на камінь або нагадує його. Поняття «поверхня», «безодня» і «сковування» так само буквальні. Подібним чином усі 20 особливостей неживої природи, на які посилається Бог, є буквальними явищами, які реально відбуваються на планеті Земля. І хоча їхній опис виражений образною, поетичною мовою, це не зменшує певності їхньої буквальності.

Відповідь Бога **Йова 38:39 – 41:26 (світ тварин)**	
лев	дикий буйвол
ворон	страус
скеляста коза	бойовий кінь
дикий осел	яструб
орел	

(малюнок 2)

Далі Бог спрямовує увагу Йова з неживої природи на тваринний світ (38:39 – 41:26) і спочатку вказує на дев'ять тварин (див. малюнок 2). Він посилається на різноманітні властивості, які характеризують цих тварин, включаючи джерела їжі, народження потомства, неприручену природу, очевидне поводження з дитинчатами, придатність для використання на війні, здатність до польоту та гостроту зору тощо. Це саме ті характеристики, які можна було б виділити при обговоренні кожного окремого виду з тих, про які тут ідеться. Запитання: чи всі ці дев'ять істот **реальні** тварини? Чи існували вони насправді? Чи можемо ми відрізнити буквальну мову від образної при їх характеризуванні? Безперечно. Розглянемо ці запитання:

• Чи леви в **прямому** чи **переносному** сенсі полюють на здобич, виповнюючи бажання своїх левенят?

• Чи вони в **прямому** чи **переносному** сенсі пригинаються у своїх лігвищах і чатують?

• Чи ворони в **прямому** чи **переносному** сенсі блукають без їжі?

• Чи скелясті кози в **прямому** чи **переносному** сенсі народжують своїх дитинчат буквально через кілька місяців?

• Чи їхні дитинчата в **прямому** чи **переносному** сенсі виростають і множаться на полі, а потім відходять і не повертаються до них?

• Чи дикі осли в **прямому** чи **переносному** сенсі живуть у пустелі й, здається, зневажають цивілізацію?

• Чи вони в **прямому** чи **переносному** сенсі блукають горами й шукають зелень, щоб поїсти?

• Чи дикого буйвола в **прямому** чи **переносному** сенсі не можна запрягти, щоб орати на ньому поле?

• Чи страуси в **прямому** чи **переносному** сенсі «радісно» махають крилами під час шлюбних ритуалів?

• Чи страуси в **прямому** чи **переносному** сенсі залишають своє гніздо з яйцями без нагляду?

• Чи страуси в **прямому** чи **переносному** сенсі мають достатню швидкість, що можуть випередити коня?

• Чи бойові коні в **прямому** чи **переносному** сенсі трясуть гривами, б'ють копитами, іржуть та гарцюють із силою?

Резюме

Приголомшивши Йова дивами неживої природи та дев'ятьох створінь тваринного світу, але перед тим, як представити Свої останні два незрівнянних, видатних дива, Бог робить паузу й підсумовує ці факти, щоб Йов (чи ми) не упустили їх суть: «Чт той, що ганить, буде змагатися зі Всесильним? Хто сперечається з Богом, на це хай відповість» (Йова 40:2). «На це» Йов відповів: «Ось я був нікчемним. Яку ж відповідь я Тобі дам? Я кладу мою руку на мої вуста. Я раз заговорив і не відповів, вдруге, і не продовжуватиму!». Йов був достатньо обізнаний із явищами природи та характерними ознаками цих дев'яти тварин, і тому Божа промова мала на нього саме той ефект, який і передбачав Бог. Бог додав: «Чи відкинеш Мій суд? Чи звинуватиш Мене, щоб ти виявився праведним?» (вірш 8). Йов почав усвідомлювати, що він був «поза своєю лігою», наважившись поставити під сумнів здатність Бога управляти всесвітом. Його особисті страждання, навіть якщо вони бути такими інтенсивними та незаслуженими, не виправдовували те, як він поставився до Бога.

Але Бог іще не закінчив із ним. Щоб довести Свої міркування до грандіозної кульмінації, Бог далі звертає увагу Йова на детальний опис іще двох створінь – найвеличніших і незрівнянних у всьому тваринному царстві. Запитання: якщо перші дев'ять тварин **реальні**, то чому не реальні бегемот і левіафан? І чому особисті характеристики цих двох тварин були б якимись неясними чи незрозумілими порівняно з іншими? Подивіться уважно на малюнок 3, щоб побачити, як Бог побудував і послідовно виклав Свою аргументацію, щоб досягти кульмінації у її чудовій вершині.

	левіафан	
	бегемот	
лев	скеляста коза	яструб
ворон	дикий осел	орел
дикий буйвол	бойовий кінь	страус
світло	вітер дощ	роса
океан	сніг град	хмари
блискавка	брами смерті	ранок
громовиця	іній/сковування	сузір'я
джерела моря	поверхні	світло і темрява
основання землі	закони всесвіту	широчінь землі
	глибини безодні	

(малюнок 3)

Прочитайте Йова 40:15–24 і дайте відповідь на такі запитання щодо бегемота:

• Чи бегемот у **прямому** чи **переносному** сенсі їсть траву, подібно до вола?

[Зауважте, що бегемот такий само **буквальний**, як віл, але бегемот не віл. Вислів «подібно до» попереджає про наявність фігури мови – тобто, обох цих тварин можна порівняти за їхньою поведінкою: вони обидва їдять **буквальну** траву].

• Чи його сила в **прямому** чи **переносному** сенсі в його стегнах і міць – у м'язах живота?

• Чи бегемот у **прямому** чи **переносному** сенсі випростовує свого хвоста, наче кипарис?

[Зауважте, що «хвіст» і «кипарис» є буквальними, а «наче» вказує на фігуру мови].

• Чи він має **буквальні** кістки та ребра?

• Чи його кості **буквально** є мідні труби, а кістки – з литого заліза, чи його кістки **схожі** на мідні балки, а ребра – на лите залізо?

• Чи гори в **прямому** чи **переносному** сенсі приносять йому їжу?

• Чи польові звірі в **прямому** чи **переносному** сенсі граються там?

• Чи бегемот в **прямому** чи **переносному** сенсі лежить під **буквальними** кущами, в **буквальному** укритті тростини і багна?

• Чи кущі в **прямому** чи **переносному** сенсі покривають його своєю тінню, а довкруги нього – річні тополі?

• Чи річка в **прямому** чи **переносному** сенсі вирує, і це не турбує його?

• Чи він у **прямому** чи **переносному** сенсі може витримати натиск бурхливих вод Йордану?

• Чи «Йордан» є **буквальною** річкою?

• Чи річка «тече йому в уста» в **прямому** чи **переносному** сенсі? Його «вуста» **буквальні**?

• Чи люди в **прямому** чи **переносному** сенсі прагнуть схопити його в пастку і проколоти його ніздрю при помочі пастки? Його ніздря **буквальна**?

Прочитайте також Йова 40:25 – 41:2 щодо левіафана, звернувши увагу на слова, виділені жирним шрифтом нижче:

• Чи можна **витягти** левіафана, підчепивши його на **гачок**, або **зав'язати його язика шнуром**?

• Чи можна проткнути йому **ніс тростиною** чи **щелепу** – **терням**?

• Чи буде він багатослівно **благати** вас? Чи **говоритиме лагідно**?

• Чи укладе він з вами **угоду** («складе завіт»)? Чи буде він вам **<u>за</u>** вічного **раба**?

• Чи можна гратися з ним, **<u>наче</u>** з **птахом** або прив'язати його для своїх **дівчаток**?

• Чи **торгують** ним **купці**? Чи ділять його поміж **торговців**?

• Чи можна наповнити його **шкіру стрілами** або його голову – **рибальськими списами**?

• Справді, марна будь-яка надія подолати його; хіба людина не буде **приголомшена**, побачивши його?

• Ніхто не настільки **лютий**, щоб насмілився його розворушити.

Зверніть увагу, що кожне зі слів, виділених жирним шрифтом у цьому останньому уривку, має буквальне значення, за винятком «раба» та «птаха», які позначені в тексті словами «наче» або «за», щоб указати на застосування метафоричних образів.

АНАТОМІЯ БЕГЕМОТА

Зауважте, що вся логіка аргументів Бога не призведе до передбаченого ефекту, якщо бегемот і левіафан є уявними тваринами, або якщо вони є реальними тваринами, і їхня значимість перебільшена або завищена. Перші дев'ять тварин, на які Бог звернув увагу Йова, були відомі своїм таємничим, унікальним, незрозумілим і незалежним поводженням. Тепер Він спрямовує увагу Йова на Своїх наймогутніших, дивовижних, грізних створінь, яких жодна людина не здатна контролювати – відповідно до Свого бажання вразити Йова усвідомленням його власної

нездатності спрямовувати, керувати, розуміти, пояснювати чи контролювати обставини свого життя, не кажучи вже про сподівання на те, що Бог буде пояснювати йому Свої дії. Акцент тут робиться на **розмірі** та **міці**. Наказавши Йову «поглянути на бегемота, якого Я зробив з тобою», Бог тим самим стверджував, що якщо бегемот нереальний, то і Йов нереальний. Якщо бегемот є «міфо-поетичним» створінням, то і Йов також. Бог створив їх обох. Але Біблія навчає, що Йов справді жив (Єзекіїла 14:14; Якова 5:11). Отже, бегемот був такою саме реальною, буквальною та історичною істотою, як і Йов. Розглянемо три характерних риси бегемота: м'язи живота, хвіст і кістки.

1) «Ось же сила його в його стегнах, а міць – у м'язах його живота» (40:16). Це правда, що слони та гіпопотами мають міцні та об'ємні м'язи живота. Однак їхні черевні м'язи не йдуть у жодне порівняння з черевними м'язами диплодоків чи амфіцелій, чиї масивні шлунки були розміром більші за цілого слона. Сейсмозавр, що означає «рептилія землетрусу», отримав таку назву через свій гігантський зріст і спроможність трясти землю, коли йшов. Лише його черево саме по собі могло б налякати людей своїми розмірами, викликаючи у них почуття страху та безпорадності при виді такої вражаючої м'язової сили.

2) «Він випростовує свого хвоста, наче кипарис, а сухожилля його стегон сплетене» (40:17)[58]. Чому Бог порівняв хвіст бегемота з кипарисом (або кедром в перекладі І. Огієнка)? Спочатку ми маємо звернутися до біблійного визначення кедра. Чи були кедри, про які згадується в Біблії, **великими** деревами? Так, були, про що свідчать численні вірші[59]. В них підкреслюються головні ознаки кедра – висота, сила, статура та велич[60]. Зваживши на явно **крихітні** хвости гіпопотама, слона, носорога й мамонта, одразу стає очевидним, що в тексті йдеться явно не про них. Однак навіть побіжний розгляд хвостів більших динозаврів-зауроподів – апатозавра, аргентинозавра, суперзавра або сейсмозавра з його величезним хвостом, призначеним для захисту від потенційних нападників, – швидко надає достатньо доказів того, яку саме тварину описує Бог. І справді, навіщо Богу звертати увагу Йова на придаток гіпопотама?[61] Якщо Він намагався приголомшити Йова Своїм творінням, чи не звернув би Він його увагу на більш характерні особливості цієї тварини?[62]

3) «Його кості – мідні труби, його кістки – наче з литого заліза» («залізні пруття» в перекладі І. Огієнка) (40:18). Структура скелета цієї істоти була створена явно для виняткової стабільності та сили. У порівнянні з людьми динозаври були величезними. Якщо вага гіпопотама становить три-чотири тонни, носорога – одну-дві тонни, а слона – п'ять-сім тонн, то аргентинозавр важив 80-100 тонн. Такий розмір обов'язково вимагав каркаса з масивних кісток, щоб підтримувати таку масу тіла. При вивченні структури скелета будь-якого з великих динозаврів, відразу вражає величезний розмір всіх його кісток. Лише стегнова кістка апатозавра була заввишки два метри, а стегнова кістка титанозавра навіть довшою[63].

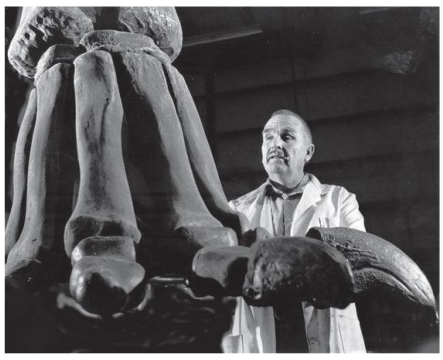

Зауважте, що Бог спеціально вибрав ознаки, які мали підкреслити особу та унікальні риси цієї неймовірної істоти і обумовити Його підсумкове твердження про бегемота: «Він є початком Божих доріг» (40:19). Основне єврейське слово, перекладене як «початок», стосується розміру, маси, ваги, об'єму, сили або міці[64]. Бог кинув виклик Йову через його нездатність приборкати, упокорити або контролювати цю величезну істоту (так само як і левіафана, відомого своєю лютістю). Зважте ще раз на фразу: «тільки Його Творець може наблизити до нього Свого меча» (вірш 19). Мається на увазі, що людям буде дуже важко здолати цю істоту. Причина, чому Бог звернув увагу Йова на бегемота, очевидна: ця гігантська істота була такого зросту й сили, що лише Творець міг її контролювати. Для того щоб Божі аргументи мали сенс або хоч якусь вагу для Йова, бегемот мав бути **реальною** істотою і мати таку значну, навіть зловісну величезність і могутні розміри, що Йов без вагань визнав би свій безпорадний, жалюгідний стан перед Богом. Ні гіпопотам, ні слон не змогли б викликати такого усвідомлення. А от динозавр міг би. Розгляньте порівняльну таблицю на наступній сторінці[65]. Бегемот очевидно був певним типом динозавра. За словами єврейського лексикографа Бенджаміна Девідсона, цей дикий звір був «якоюсь величезною чотириногою істотою»[66].

Бегемот (Йова 40)			
Ознаки	**Гіпопотам**	**Слон**	**Динозавр**
Їсть траву (травоїдний)	✓	✓	✓
Міцні м’язи черева	?	?	✓
Рухає хвостом ніби кипарисом/кедром			✓
Кості та кістки немов мідь та залізо			✓
Початок Божих шляхів			✓
Лише Творець може наблизитися до нього			✓
Гори приносять йому їжу		✓	✓
Спить під кущами в укритті тростини і багна	✓	✓	✓
Бурхлива ріка не тривожить його	?	?	✓
Неможливо проткнути його шкіру пасткою			✓

АНАТОМІЯ ЛЕВІАФАНА

Далі Бог звертає увагу Йова на вершину тваринного світу. Мойсей повідомляє нам про те, що відбулося на п’ятий день творіння:

> І сказав Бог: Нехай закишить вода багатьма створіннями, з живою душею, і птахи нехай літають понад землею у небесних просторах. І створив Бог **величезних морських істот** і кожну душу живих тварин, якими наповнилися води, – за їхнім родом, і всяких крилатих птахів – за їхнім родом. І побачив Бог, що це добре. І поблагословив їх Бог, кажучи: Плодіться і множтеся, наповняйте води в морях, а птахи нехай розмножуються на землі. І був вечір, і настав ранок – день п’ятий (Буття 1:20–23).

Кілька перекладів Біблії передають позначені жирним шрифтом слова як «великих морських чудовиськ»[67], тоді як дослівний переклад Янга трактує їх як «великих чудовиськ», а в Англійській стандартній версії це «великі морські створіння»[68]. Тож ми не повинні дивуватися, коли у стародавній Книзі Йова прочитаємо про неймовірну морську істоту – левіафана (*лівайятан*), яка справді відповідає характеристикам «велика» і «чудовисько»[69].

Ознайомтеся з наступним планом, який пояснює макет уривку Йова 40:25 – 41:26:

• Йова 40:25 – 41:2а – непереможність левіафана

• Вірші 2б – 3 – першість Бога

• Вірші 4 – 16 – анатомія левіафана

• Вірші 17 – 24 – поводження левіафана

• Вірші 25 – 26 – постать левіафана

Бог присвячує цій тварині довгий опис. У стрімкій послідовності Бог ставить Йову 14 риторичних запитань, і на кожне з них Йов може відповісти лише однозначним «Ні!». Запитання акцентують його увагу на незаперечному факті, що левіафан настільки грізний і лютий, що люди не мають жодної надії підкорити його: «Тож надія твоя неправдива, – на сам вигляд його упадеш» (41:1). Отже, з цього випливає очевидний висновок: «А хто може стати переді Мною? Як хтось стане проти Мене, то Я відплачу, усе під небом – воно Моє» (41:2–3). Стверджувати, що левіафан є вигаданою істотою, означає повністю підривати логіку Божих аргументів.

Після 14 запитань Бог переходить до опису анатомічної будови левіафана. Його зовнішнє покриття непроникне; воно складається з рядів лусочок – настільки щільних, що між ними не може проникнути навіть повітря. У нього – двійні щелепи (переклад І. Огієнка), або «подвійна вуздечка» (переклад Р. Турконяка). «Навколо його зубів – страх» (або «жах» у І. Огієнка). Хоча багато тварин мають великі гострі зуби, зуби левіафана перевершують їх усіх.

Наступні чотири вірші описують здатність левіафана випускати вогонь із пащі (вірші 10–13). Зверніть увагу на слова, виділені жирним шрифтом:

• При його **чханні** спалахує **світло**, а його очі **схожі на** промені **світанку**.

• З його пащі виходять **палаючі вогні** («смолоскипи») і вилітають **вогняні іскри**.

• З його ніздрів виходить **дим**, **як** із **розжареного горшка** і з **тростини**.

• Його подих розпалює **вугілля** (переклад І. Огієнка), і з пащі виходить **полум'я**.

Само собою зрозуміло, що «світло», «палаючі вогні», «вогняні іскри», «дим», «вугілля» і «полум'я» є буквальними явищами, тоді як «світанок», «розжарений горщик» і «тростина» вживані в переносному значенні, на що вказують відповідні слова «як» і «схожі на». Подібним чином «чхання», «очі», «паща», «ніздрі» і «подих» є, безперечно, буквальними рисами анатомії левіафана. Та попри все це коментатори вдаються до заплутаних викривлень, щоб відразу відкинути їхнє очевидне буквальне значення. Наприклад, у своєму коментарі до Книги Йова Гомер Хейлі пропонує таке пояснення:

> Більшу частину дня крокодил проводив на березі річки, гріючись на сонці; коли він **чхав або позіхав, бризки води виблискували на сонці ніби промені світла**. Фраза «його очі схожі на промені світанку» може бути мовним зворотом, який вказує на те, що єгиптяни вважали очі крокодила провісниками світанку через їх червоний колір, коли лише їх було видно над водою, а решта його тіла була занурена під поверхнею води… Без сумніву, ці враження склалися під впливом **світла, що відбивалося в маленьких бульбашках, які виходили з його пащі** й сприймалися автором як «смолоскипи» та «вогняні іскри»[70].

То Бог намагався вразити Йова здатністю левіафана пускати бульбашки? Але **багато** водних істот здатні вивергати бульбашки, що навряд чи є вражаючою характеристикою, на якій можна акцентувати увагу. У такому, здавалося б, несамовитому намаганні відкинути явний смисл опису – очевидно, через упереджені ідеї чи бажання похизуватися інтелектуальною витонченістю – коментатори відкидають очевидне й не враховують контекстуальну логіку розділу. Навряд чи Йов був би вражений величчю Бога та своєю власною неадекватністю через здатність тієї істоти пускати бульбашки.

Але чи існують у природі прецеденти того, що тварини можуть виробляти світло внаслідок якихось хімічних реакцій? Так, живі організми можуть виробляти та випромінювати світло внаслідок таких процесів як біолюмінесценція, флуоресценція, фосфоресценція, триболюмінесценція та хемілюмінесценція. Таке досить поширене явище відбувається по всьому світу, особливо в океані, який становить понад 99% життєвого простору на планеті. Згідно спостережень морського біолога і фахівця з біолюмінесценції Едіт Віддер, «близько 80-90 відсотків підводних істот виробляють світло, і **ми дуже мало знаємо про те, як і чому**»[71]. Якщо глибоководні веслоногі ракоподібні здатні випромінювати глибинні заряди, які створюють сповільнені спалахи; якщо трубчасті риби можуть викидати біолюмінесцентні клітини, якщо їм загрожує небезпека; якщо електричний вугор може виробляти 500 вольт статичної електрики, яка може вбити дорослу людину, і якщо жук-бомбардир може випустити хімічну «бомбу», яка вибухає з його тіла при 100°C, то чому так важко повірити, що левіафан міг видихати дим і полум'я?[72]

Про серце левіафана сказано, що воно тверде, наче камінь, і «вилите, наче долішній жорновий камінь». У давнину «верхнє» жорно розташовувалося поверх «нижнього» жорна, яке було міцно прикріплене до підлоги. До верхнього жорна кріпилася колода, що виходила назовні. До неї прив'язували вола (чи іншу тварину, або навіть людину, Суддів 16:21), які штовхали її, ходячи по колу навколо нижнього жорна. При терті верхнього жорна об нижнє молотилося зерно (пор. Второзаконня 25:4). Деліч зауважив, що «нижнє жорно, яке... мало витримувати вагу та тертя верхнього, **мало бути особливо твердим**»[73]. Таке порівняння знову-таки вказує на те, що тіло цієї істоти було непробивним. Ця характеристика далі підкреслюється переліком створеної людиною зброї, яка не здатна завдати жодної шкоди левіафану: меч, спис, камінь, стріла, залізо, мідь, стріли, каміння з пращі, дубини (вірші 18–21). Запитання: чи налякає ця зброя й змусить тікати від страху **крокодила**? Так, але не левіафана. Він «висміює» її.

Більше того, черево левіафана схоже на «гострі черепки, він розстелює гострі речі по болоті» (вірш 22). Черепки – уламки керамічних виробів, які знаходять під час археологічних розкопок. Тож, черево левіафана було зубчастим і мало шипи. А чи ви бачили черево крокодила? Крім того, бурхливі хвилі, які спричиняє ця істота під час руху, відрізняються від усього того, що

спричиняють інші морські істоти, так що навіть створюється враження, ніби океан вирує, як казан, що кипить (вірш 23).

Щоб ми не змогли не побачити лісу за деревами, погляньмо на висновок Самого Бога, який випливає з опису анатомічних особливостей і здібностей левіафана: «На землі немає подібного йому, створеного безстрашним. Він бачить все високе, і сам є царем усіх величних звірів!» (вірші 25–26). Кожне з цих тверджень про видатне положення левіафана підтверджує його першість і перевагу над усіма іншими істотами: він абсолютно безстрашний, дивиться зверхньо на всіх інших створінь і перевершує їх у тих ознаках, якими вони пишаються. Коментуючи фразу «переляк підскакує перед ним» (вірш 14), Деліч зазначив: «Ця істота поширює перед собою зневіру (розпач), яка породжує жах і позбавляє сили»[74].

Чи жили динозаври одночасно з людьми?

Чи є докази співіснування динозаврів і людей поза біблійними писаннями? Безумовно. У царині речових доказів було виявлено стародавні фігурки та наскальні малюнки з анатомічно правильним зображенням динозаврів, які датувалися століттями раніше відкриття останків динозаврів палеонтологами. Крім того, нещодавно вчені виявили м'яку, еластичну тканину, насичену колагеном і гемоглобіном (а також вуглецем-14) у кількох видів динозаврів, які повинні були давно розкластися, якби динозаври й справді вимерли понад 60 мільйонів років тому. У сфері історичних свідчень, стародавні історики та легенди документують взаємодію між людьми та великими рептилеподібними істотами, чиї описи збігаються з описами динозаврів. Звичайно, для опису цих істот не використовувався термін «динозавр», оскільки його було введено Річардом Оуеном лише у 1842 році. Натомість ці видатні істоти були названі «драконами». [Див. Примітку 76 для отримання додаткової інформації].

ВИСНОВОК

Текст цих розділів чітко зрозумілий: Бог вразив Йова чудесами неживої природи, а потім не менш дивовижними ознаками Його створінь з тваринного світу, а захоплюючим фіналом Його промови стали описи двох створінь, чиї розміри, сила та лютість закріпили головну суть: Божі шляхи набагато вищі за людські, і ніхто не має права – не кажучи вже про перевагу знання, сили чи мудрості – ставити під сумнів Боже керівництво всесвітом. Бегемот і левіафан не більш уявні або «міфо-поетичні», ніж Бог[75]. Бегемот і левіафан були реальними, історичними, живими істотами.

40:25 аВелика морська істота, яка саме – невідомо.

41:17 аАбо *очищують себе*

42:10 аБукв. *полон Йова*, тобто, все, що в нього було забрано

КІНЦЕВІ ПРИМІТКИ

1. Perry Cotham (1991), "A Dialogue of Heaven and Earth," *There Was a Man Named Job* (Pulaski, TN: Sain Publications), стор. 40.
2. Francis Anderson (1974), *Job* (Downers Grove, IL: Intervarsity Press), стор. 78.
3. Kris Hundley (2002), "Enron's Crushing Blow," *St. Petersburg Times Online*.
4. "Мешканка Орегону втратила двох синів в один день" (2010), *Boston Herald*.
5. Alicia Appleman-Jurman (1989), "Alicia Appleman-Jurman: Survival and Heroism of a Young Girl During the Holocaust."
6. William Forbush (1954), *Fox's Book of Martyrs* (Grand Rapids, MI: Zondervan), стор. 2-5.
7. Andrew Backover and Michael Lev (1994), "6th Child Dies After Van Wreck," http://articles.chicagotribune.com/1994-11-10/news/9411100233_1_van-wreck-duane-scott-willis-gas-tank.
8. "Parents Bury Six Children in Eerie Freeway Fire" (1994), *Los Angeles Times*, http://articles.latimes.com/1994-11-20/news/mn-65246_1_older-children.
9. Mark Gillmore (no date), "The Fiery Crash," http://logosresourcepages.org/SavingGrace/firecrash.htm.
10. За цитатою в Backover and Lev.
11. Chuck Cunningham (2011), "Could the Story of Job be a Parable?" Teleios Ministries, http://www.teleiosministries.com/pdfs/Understanding_Yahwehs_Word/the_book_of_job.pdf.
12. Kelvin Stubbs (2009), "My Path to Agnosticism," *Meditations*, http://uctaa.net/articles/meds2/med39/med752.html.
13. E.W. Bullinger (1898), *Figures of Speech Used in the Bible* (Grand Rapids, MI: Baker, 1968 reprint), стор. 823.
14. Вихід 7:3,13; 9:12; 10:1; тощо.
15. D.R. Dungan (no date), *Hermeneutics* (Delight, AR: Gospel Light), стор. 227.
16. Thomas Warren (1972), *Have Atheists Proved There is No God?* (Ramer, TN: National Christian Press), стор. 16.
17. R. Laird Harris, Gleason Archer, Jr., and Bruce Waltke, eds. (1980), *Theological Wordbook of the Old Testament* (Chicago, IL: Moody), стор. 974.
18. William Gesenius (1847), *Hebrew-Chaldee Lexicon to the Old Testament*(Grand Rapids, MI: Baker), 1979 reprint, стор. 866.
19. Harris, et al., 1:144.
20. Elmer Smick (1988), "Job," *The Expositor's Bible Commentary,* ed. Frank Gaebelein (Grand Rapids, MI: Zondervan), 4:942.
21. Roy Zuck (1978), *Job* (Chicago, IL: Moody), стор. 89-90.
22. William White, Jr. (1984), *Theological & Grammatical Phrasebook of the Bible* (Chicago, IL: Moody), стор. 78.
23. В KJV вжито слово «черв'яки», але в оригіналі мається на увазі не це.
24. Andrew MacBeath (1966), *The Book of Job* (Grand Rapids, MI: Baker), стор. 56.
25. J.H. Thayer (1958), *A Greek-English Lexicon of the New Testament* (Edinburgh: T. & T. Clark), стор. 121.
26. Див. коментарі до Йова 4:1.
27. William Provine (1998), "Evolution: Free Will and Punishment and Meaning in Life," http://eeb.bio.utk.edu/darwin/DarwinDayProvineAddress.htm.
28. Там само.
29. Friedrich Nietzsche (2007 reprint), *Beyond Good and Evil* (Raleigh, NC: Hayes Barton Press), http://books.google.com/books?id=C7sRYOPWke0C&pg=PA1&source=gbs_selected_pages&-cad=0_1#PPP1,M1., стор. 35.
30. C.S. Lewis (1952), *Mere Christianity* (New York: Simon and Schuster), стор. 45-46, italics in orig.
31. William Lane Craig (no date), *Pain and Suffering Debate*, Part 1, http://www.youtube.com/watch?v=8ZTG5xyefEo.
32. Насправді, аргументи атеїстів не змінилися; вони й досі стверджують, що всі страждання «погані» або «злі» і не мають бути присутні в «доброму» світі. По правді, вони мають справу з тією самою дилемою, коли їм треба довести, що зло існує і що страждання є об'єктивно поганими.
33. Dan Barker and Peter Payne (2005), *Barker/Payne Debate: Does Ethics Require God?*, http://www.ffrf.org/about/bybarker/ethics_debate.php.
34. Kyle Butt and Dan Barker (2009), *Butt/Barker Debate: Does the God of the Bible Exist?* (Montgomery, AL: Apologetics Press).
35. J.L. Mackie (1982), *The Miracle of Theism: Arguments For and Against the Existence of God* (Oxford: Clarendon Press), стор. 154.
36. Там само.
37. Там само, стор. 155.

38. Timothy Keller (2008), *The Reason for God* (New York: Dutton), стор. 23, italics in orig.
39. Warren, стор. 16.
40. Там само, стор. 16.
41. Там само, стор. 19.
42. Там само.
43. Там само, стор. 47.
44. Там само, стор. 93.
45. Там само, стор. 58.
46. Там само, стор. 81.
47. Dan Barker (2008), *godless* (Berkeley, CA: Ulysses Press), стор. 214.
48. Там само, стор. 214.
49. Там само, стор. 211.
50. Див. Dave Miller (2015), *Why People Suffer* (Montgomery, AL: Apologetics Press).
51. Майте на увазі, що в 2014 році океанографи повідомили, що 95% океанів Землі залишаються недослідженими людьми, тож цілком можливо, що деякі види динозавро-подібних тварин можуть все ще жити. Попри просунуте супутникове радіолокаційне картографування дна океану, його «вміст» все ще здебільшого невідомий: «Якщо ми запитуємо: "Як все виглядає там внизу?" або: "Що там відбувається?", тоді "досліджена" територія, ймовірно, навіть менша, ніж 0,05% від відображеної за допомогою ехолота з найвищою роздільною здатністю» – Jon Copley (2014), "Just How Little Do We Know about the Ocean Floor?" *Scientific American*, October 9, https://www.scientificamerican.com/article/just-howlittle-do-we-know-about-the-oceanfloor/. Навіть зараз «більше ніж вісімдесят відсотків нашого океану залишаються **некартографованими, неспостережуваними і недослідженими**» – NOAA (2017), "How Much of the Ocean Have We Explored? National Ocean Service Web site, October 5, emp. in orig., https://oceanservice.noaa.gov/facts/eutrophication.html.
52. *The Holy Bible, New International Version* (1978), (Grand Rapids, MI: Zondervan), стор. 497.
53. *The Holy Bible Containing the Old and New Testaments: American Standard Version* (1901), (New York: American Bible Society), стор. 590-591, italics in orig. The RSV has "Or *the hippopotamus*" and "Or *the crocodile*." Also the NASB.
54. Ferdinand Justi and Morris Jastrow (1905), *A History of All Nations from the Earliest Times: Egypt and Western Asia in Antiquity* (Philadelphia, PA: Lea Brothers), 1:89, https://archive.org/stream/historyofallnati01andr/historyofallnati-01andr_djvu.txt. For additional examples in the tombs of the First Dynasty in the Valley of the Kings, see www.phouka.com/pharaoh/PharoahOutline.doc.
55. G. Maspero (1873), "The Instructions of King Amenemhat to His Son Usertesen XIIth Dynasty" in *Records of the Past: Being English Translations of the Assyrian and Egyptian Monuments* (London: Samuel Bagster & Sons), 2:14, https://apologeticspress.page.link/The-Instructions-of-King-Amenemhat-to-His-Son.
56. Sir Samuel Baker (1868), *The Nile Tributaries of Abyssinia, and the Sword Hunters of the Hamran Arabs* (London: Macmillan), стор. 161ff. ,224-225, 373ff., https://apologeticspress.page.link/The-Nile-Tributaries-of-Abyssinia.
57. Дивіться, зокрема, цикл *The Expositor's Bible Commentary*, в якому представлена консервативна точка зору Шміка щодо «міфо-поетичної мови», яка, на його думку, є характерною для книги (стор. 863 і далі); він також стверджує, що відсилки на бегемота і левіафана «містять лише міфічну термінологію для наочного опису сил зла – таких як сатана в пролозі книги», Elmer Smick (1988), "Job" in *The Expositor's Bible Commentary* (Grand Rapids, MI: Zondervan), 4:1049.
58. Англійські переклади досить однакові у трактуванні слів «рухає», «хвіст» і «кедр»: «Його хвіст повертається, як кедр» (NIV); «Його хвіст жорсткий, як кедр» (ESV/NRSV); «Він ворушить своїм хвостом, як кедром» (KJV/WEB); «Хвіст носить, як кедр» (NAB); «Він гне хвіст, як кедр» (NASB/YLT); «Його хвіст, як кедр» (NCV); «Він ворушить хвостом, як кедром» (NLV); «Він стримує свій хвіст, як кедр (Його хвіст, як кедр)» (WYC). Однак англійські слова «stiff» (ESV/NRSV) і «branch» (OJB) є тлумаченням перекладача та не мають лінгвістичного обґрунтування.
59. 1 Царів 7:1–3; 2 Царів 19:23; пор. Ісаї 2:13; 37:24; Єзекіїла 17:3, 22–23; 31:3–5.
60. Більше про це дивіться Dave Miller (2011), "Behemoth: A Tail Like a Cedar?" Apologetics Press, http://apologeticspress.org/APContent.aspx?category=9&article=4145&topic=59.
61. Примарне твердження, що виділений відросток є статевим органом бегемота, окрім того, що воно лінгвістично невиправдане, стикається з такою ж герменевтичною перешкодою, як і хвіст бегемота: порівняно з динозавром статевий орган бегемота є щонайменше химерним, якщо не смішним. Див. Eric Lyons and Kyle Butt (2008), *The Dinosaur Delusion* (Montgomery, AL: Apologetics Press), pp. 123-124; John Hartley (1988), *The Book of Job* (Grand Rapids, MI: Eerdmans), стор. 525.
62. Цікавою побічною приміткою є випадок, коли слон підкинув дорослу самицю бегемота на кілька метрів у повітря, демонструючи свою вищу силу та спритність порівняно з гіпопотамами – Тара Брейді (2013), «Злий слон підкидає маму-бегемота в повітря своїм хоботом, коли вона намагається захистити своє дитинча», *Daily Mail*, November 11, http://www.dailymail.co.uk/news/article-2500717/Angry-elephant-flips-mother-hippopotamus-air-trunk-tries-protect-calf.html.

63. Amber Jamieson (2016), “World’s Biggest Dinosaur Skeleton Unveiled in New York,” *The Guardian*, January 14, https://www.theguardian.com/science/2016/jan/14/new-species-gigantic-dinosaur-titanosaur-unveiled-new-york. Геологічна служба Університету Канзасу повідомила: «Стегнова кістка найбільшого виду динозаврів із Вайомінгу була майже два метри в довжину та важила, як скам’яніла, майде 500 кг» (Семюел Віллістон (1898), “Dinosaurs” in *The University Geological Survey of Kansas, Paleontology* (Topeka, KS: J.S. Parks), 4:68.
64. Dave Miller (2008), “The ‘First of the Ways of God,’” Apologetics Press, https://www.apologeticspress.org/APContent.aspx?category=9&article=2417&topic=59.
65. Знак питання щодо м’язів живота слона вказує на те, що слони не відомі сильними м’язами живота. Однак вони мають неймовірно міцний тулуб, що складається з тисяч м’язів.
66. Benjamin Davidson (1848), *The Analytical Hebrew and Chaldee Lexicon* (Grand Rapids, MI: Zondervan, 1970 reprint), стор. 68. Також *Hebrew-English Lexicon* (no date), (London: Samuel Bagster), стор. 32.
67. ASV, NAB, NASB, RSV, NRSV, NEB.
68. Також CJB та OJB.
69. Пор. «морське чудовисько» у L. Koehler, W. Baumgartner, M.E.J. Richardson, & J.J. Stamm (1994–2000), *The Hebrew and Aramaic lexicon of the Old Testament* (Leiden: E.J. Brill, electronic ed.), стор. 524, та «велетенська морська істота» у William Gesenius (1847), *Hebrew and Chaldee Lexicon* (Grand Rapids, MI: Baker, 1979 reprint), стор. 433.
70. Homer Hailey (1994), *Now Mine Eye Seeth Thee: A Commentary on Job* (Davenport, IA: Religious Supply), стор. 360.
71. Див. Edith Widder (2010), “Glowing Life in an Underwater World,” TED Talks, April, http://www.ted.com/talks/edith_widder_glowing_life_in_an_underwater_world. See also Ferris Jabr (2010), “Gleaning the Gleam: A Deep-Sea Webcam Sheds Light on Bioluminescent Ocean Life,” *Scientific American*, August 5, https://www.scientificamerican.com/article/edith-widder-bioluminescence/.
72. Палеонтологи виявили, що у деяких динозаврів були великі носові ходи у верхній частині голови, що послужило приводом для виникнення кількох теорій, щоб пояснити їхнє призначення; за однією з них це були такі собі «змішувальні камери» для викиду хімікатів. Але «функції цих гребенів не є загальновизнаними» – Кевін Падіан і Джон Остром (2018), “Dinosaur: Classification,” *Encyclopadia Britannica*, August 9, https://www.britannica.com/animal/dinosaur/Classification.
73. F. Delitzsch (1976 reprint), *Job* (Grand Rapids, MI: Eerdmans), 2:375.
74. Там само.
75. Див. також Eric Lyons (2001), “Behemoth and Leviathan—Creatures of Controversy,” *Reason and Revelation*, 21:1-7, January.
76. Eric Lyons and Kyle Butt (2008), *The Dinosaur Delusion: Dismantling Evolution’s Most Cherished Icon* (Montgomery, AL: Apologetics Press).